

Z DZIEJÓW KARTOGRAFII

Tom XV

DAWNA
KARTOGRAFIA MIAST

POLISH ACADEMY OF SCIENCES
L.&A. BIRKENMAJER INSTITUTE OF THE HISTORY OF SCIENCE
TEAM FOR THE HISTORY OF CARTOGRAPHY
THE STATE ARCHIVE OF THE CAPITAL CITY OF WARSAW
THE WARSAW SURVEYING COMPANY
SOCIETY OF FRIENDS
OF ARCHIVE OF THE CAPITAL CITY OF WARSAW

FROM THE HISTORY OF CARTOGRAPHY
Volume XV

OLD CARTOGRAPHY OF TOWNS

Edited by
JERZY OSTROWSKI and PAWEŁ E. WESZPIŃSKI

WARSZAWA 2011

INSTYTUT HISTORII NAUKI im. L. i A. Birkenmajerów
POLSKIEJ AKADEMII NAUK
ZESPÓŁ HISTORII KARTOGRAFII
ARCHIWUM PAŃSTWOWE M.ST. WARSZAWY
WARSZAWSKIE PRZEDSIĘBIORSTWO GEODEZYJNE S.A.
STOWARZYSZENIE PRZYJACIÓŁ
ARCHIWUM PAŃSTWOWEGO M.ST. WARSZAWY

Z DZIEJÓW KARTOGRAFII
Tom XV

DAWNA KARTOGRAFIA MIAST

Pod redakcją
JERZEGO OSTROWSKIEGO i PAWŁA E. WESZPIŃSKIEGO

WARSZAWA 2011

Opracowanie redakcyjne
Jerzy Ostrowski, Paweł E. Weszpiński

Recenzenci
Prof. dr hab. Stanisław Alexandrowicz
Prof. dr hab. Mieczysław Sirko

Redakcja techniczna i łamanie
Paulina Waszkiewicz

Weryfikacja językowa
Joanna Dojnik

Tłumaczenie przedmowy i streszczeń na język angielski
Agata i Małgorzata Bernatowicz oraz autorzy

Tłumaczenie artykułów rosyjskojęzycznych na język polski
Paweł E. Weszpiński

Projekt okładki
Paweł E. Weszpiński

Publikacja dofinansowana ze środków
Głównego Urzędu Geodezji i Kartografii

Wydawnictwa IHN PAN
Nowy Świat 72 00-330 Warszawa
tel. 22 6572714
e-mail: ihn@ihnpan.waw.pl

© by: IHN PAN, APW, WPG S.A., SP APW

ISSN: 0138-0850

ISBN:
978-83-86062-06-5
978-83-928532-7-5
978-83-933852-0-1
978-83-921836-7-9

Druk i oprawa: Zakład Graficzny Uniwersytetu Warszawskiego
Druk ukończono w grudniu 2011

SPIS TREŚCI

<i>Jerzy Ostrowski, Paweł E. Wespiański</i> Przedmowa	13
---	----

*

<i>Lucyna Szaniawska</i> Znaki graficzne miast stosowane na mapach do końca XVIII wieku	21
<i>Jarosław Łuczyński</i> Miasta Rzeczypospolitej na planach i widokach w <i>Civitates Orbis Terrarum</i> Georga Brauna i Franza Hogenberga (rozważania nad treścią ikonograficzną)	59
<i>Ewa Szykiewicz</i> Plan Wrocławia Bartla Weihnera (ojca) i Bartla Weihnera (syna) z 1562 roku – jego zawartość informacyjna, wiarygodność i przydatność	85
<i>Radosław Skrycki</i> Rękopiśmienne plany Szczecina Gerharda Corneliusa von Walrave z pierwszej połowy XVIII wieku w zbiorach Muzeum Narodowego w Szczecinie	95
<i>Anna Osowska</i> Plany i widoki miast w kartograficznej kolekcji Machnizkich	113

**

<i>Dorota Gazicka-Wójtowicz, Irena Grzybowska</i> Najstarsze plany miast polskich w zbiorach Centralnej Biblioteki Geografii i Ochrony Środowiska IGiPZ PAN	129
<i>Dorota Bartnik</i> Lindleyowskie plany wodociągów i kanalizacji miasta Łodzi w zbiorach Biblioteki Uniwersytetu Łódzkiego	137
<i>Krzysztof Grochowski</i> Dawne plany Poznania (do 1945 roku) w zbiorach Biblioteki Raczyńskich	153
<i>Janina Stoksik</i> Plany i widoki miast z okresu I Rzeczypospolitej w zasobie Archiwum Państwowego w Krakowie i ich twórcy	161
<i>Anna Sokół</i> Źródła kartograficzne do historii miast od końca XVIII wieku do 1918 roku w zasobie Archiwum Państwowego w Krakowie	185

Сергей Нелипович

**Картографические материалы по городу Варшаве в фондах
и коллекциях Российского государственного
военно-исторического архива (обзор архивных фондов) 201**

Siergiej Nielipowicz

**Materiały kartograficzne dotyczące Warszawy w zbiorach
Rosyjskiego Państwowego Archiwum Wojskowo-Historycznego 217**

Paweł E. Wespiański

Z badań obrazu zabudowy na dawnych planach Warszawy 223

Teresa Krogulec

**Artystyczne walory dawnych planów ze zbiorów Muzeum
Historycznego m.st. Warszawy 241**

Henryk Bartoszewicz

**Rewiry żydowskie w miastach Księstwa Warszawskiego
i Królestwa Polskiego w świetle map wielkoskalowych 259**

Adam Jankiewicz

**Dawne plany miast – sytuacja rzeczywista czy projektowana?
Na przykładzie *Delineacji* A. Hiża i H. Jędrzejowskiego z 1771 roku 289**

Andrzej Konias, Krzysztof Strzelecki

Dawne plany miasta Słupska od XVIII do końca XIX wieku 299

Piotr Grabowski

**Obraz rozwoju urbanistycznego i warunków przyrodniczych
Olsztyna w XIX i XX wieku na planach miasta z lat 1800–1946 315**

Waldemar Spallek

Dawne plany małych miast górnośląskich na przykładzie Krapkowic 329

Wojciech Zalewski

**Rozwój Wrocławia w latach 1850–1939 w świetle archiwalnych
materiałów kartograficznych 349**

Людмила Кильдюшевская

Санкт-Петербург. 300 лет на планах и картах 373

Ludmila Kildiuszewska

Petersburg – 300 lat na planach i mapach 385

Beata Medyńska-Gulij

**Potencjał informacyjny map topograficznych z drugiej
połowy XVIII wieku dla przestrzeni miast wielkopolskich 395**

Dariusz Lorek

Mapa topograficzna <i>Urmessstischblätter</i> z lat 1828–1832 jako źródło informacji o przestrzeni miejskiej w Wielkopolsce	411
--	-----

Wiesław Sieradzan

Zainteresowania dawną kartografią miejską Bernharda Schmida (1872–1947) – ostatniego niemieckiego konserwatora zabytków w Malborku	421
---	-----

Beata Konopska

Cenzura wobec polskich planów miast od zakończenia drugiej wojny światowej do podpisania Układu Warszawskiego	429
--	-----

Kamil Nieścioruk

Archiwalne materiały kartograficzne jako źródło informacji o przekształceniach przestrzeni dawnej strefy podmiejskiej	445
--	-----

Katarzyna Kowalik, Jarosław Suchożębski

Wykorzystanie archiwalnych map i planów do analizy zmian starorzeczy Wisły w okolicach Warszawy	455
--	-----

Wolfgang Kreft, Dariusz Przybytek, Grzegorz Strauchold

Projekt „Historyczno-topograficznego atlasu miast śląskich”	465
--	-----

Albina Mościcka, Marek Marzec

Archiwalia kartograficzne w badaniach naukowych na przykładzie zasobów Polska.pl	475
---	-----

Jacek Uchański, Piotr Falkowski

Nowoczesne narzędzia przekazu kartograficznego wykorzystujące fotograficzne dane źródłowe na przykładzie ortofotomapy zniszczonej działaniami wojennymi Warszawy	489
---	-----

Marek Ostrowski

Od Panoramy Warszawy Przełomu Tysiącleci do Warszawskiego Tryptyku Edukacyjnego i dalej	505
--	-----

Jaromir Kolejka

Dokumentacja kartograficzna krajobrazu przemysłowego (Streszczenie)	515
--	-----

Główny Urząd Geodezji i Kartografii

Rozwój kartografii w internecie a krajowy portal informacji przestrzennej	529
--	-----

Główny Urząd Geodezji i Kartografii

Baza Danych Obiektów Topograficznych jako referencyjne źródło danych dla kartografii	533
---	-----

*Jerzy Ostrowski***Piśmiennictwo o dawnych planach i widokach miast polskich****1983–2010 (Materiały do bibliografii) 537**

I. Zagadnienia ogólne. Zbiory artykułów i referatów 539

II. O planach i widokach wielu różnych miast

1. W obcych zbiorach kartograficznych 540

2. W polskich zbiorach kartograficznych 543

III. O planach i widokach jednego miasta. 556

Indeks osób 579

Indeks miast 582

CONTENTS

<i>Jerzy Ostrowski, Paweł E. Weszpiński</i> Preface	17
---	----

*

<i>Lucyna Szaniawska</i> Town graphic symbols applied in medium- and small-scale maps until the end of the 18th century	21
---	----

<i>Jarosław Łuczyński</i> Towns of the Polish-Lithuanian Commonwealth on the plans and panoramas in „Civitates Orbis Terrarum” by Georg Braun and Franz Hogenberg (some considerations of iconographic contents)	59
--	----

<i>Ewa Szynekiewicz</i> Plan of the city of Wrocław made by Bartel Weihner and his son Bartel in 1562 – its contents, reliability and usability	85
---	----

<i>Radosław Skrycki</i> Manuscript maps of Stettin (Szczecin) by Gerhard Cornelius von Walgrawe from the first half of 18th century in the collection of the National Museum in Szczecin	95
--	----

<i>Anna Osowska</i> Plans and views of towns in the cartographical collection of Machnizky family	113
---	-----

**

<i>Dorota Gazicka-Wojtowicz, Irena Grzybowska</i> The oldest maps of Polish cities in the collection of the Central Library of Geography and Environmental Protection in Warsaw	129
---	-----

<i>Dorota Bartnik</i> The Lindley plans of Łódź water supply and sewage system in the collection of Łódź University Library	137
---	-----

<i>Krzysztof Grochowski</i> The old maps of Poznań (until 1945) in the collections of the Raczyński Library in Poznań	153
---	-----

<i>Janina Stoksik</i> Maps and views of towns from the period of the Polish-Lithuanian Commonwealth in the State Archives in Cracow, and their creators	161
---	-----

<i>Anna Sokół</i> Cartographic sources for research on the history of towns from the late 18th century to 1918 in the State Archives in Cracow	185
--	-----

Sergey Nelipovich

- Cartographic sources concerning Warsaw in the collections of the Russian State Military-Historical Archives in Moscow 201**

Paweł E. Wespiański

- Excerpts from studies on images of built-up areas on old maps of Warsaw 223**

Teresa Krogulec

- Artistic value of old city maps from the collection of the Historical Museum of Warsaw 241**

Henryk Bartoszewicz

- Jewish districts in the towns of Duchy of Warsaw and Kingdom of Poland on large-scale maps 259**

Adam Jankiewicz

- Old city maps. A real situation or a projected one? – based on the example of *Delineacya* by H. Hiż and H. Jędrzejowski from 1771 . . . 289**

Andrzej Konias, Krzysztof Strzelecki

- Old city maps of Słupsk from the 18th to the end of 19th century . . . 299**

Piotr Grabowski

- Picture of urban development and natural features in Olsztyn (Allenstein) in the 19th and 20th centuries on city maps from 1800–1946 . 315**

Waldemar Spallek

- Old plans of small towns in Upper Silesia with plans of Krapkowice . . . 329**

Wojciech Zalewski

- The development of the city of Wrocław between 1850 and 1939 in accordance to archival cartographic materials 349**

Ludmila Kildyushevskaya

- Saint Petersburg – 300 years of its presence on maps and plans 373**

Beata Medyńska-Gulij

- The information potential of topographic maps from the second half of the 18th century as regards the space of cities and towns in Greater Poland 395**

Dariusz Lorek

- The *Urmessstischblätter* topographic map at the scale of 1:25 000 as a source of information about municipal space in Greater Poland . . 411**

Wiesław Sieradzan

- The interest of Bernhard Schmid (1872–1947) – the last German conservator Mariejburg (Malbork) – in old urban cartography** 421

Beata Konopska

- Censorship of Polish city maps from the end of World War II to signing of the Warsaw Pact** 429

Kamil Nieścioruk

- Cartographic archive materials as a source of information about space transformation in former suburban areas** 445

Katarzyna Kowalik, Jarosław Suchożębski

- The use of archival maps and plans for the analysis of changes in old river-beds of the Vistula River in the vicinity of Warsaw** 455

Wolfgang Kreft, Dariusz Przybytek, Grzegorz Strauchold

- Project entitled „Historical and topographical atlas of Silesian towns” . .** 465

Albina Mościcka, Marek Marzec

- Cartographic heritage in scientific research on the basis of Polska.pl portal resources** 475

Jacek Uchański, Piotr Falkowski

- Modern tools of cartographic communication utilizing architectonic source data on the example of the orthophotomap of destroyed Warsaw** 489

Marek Ostrowski

- From the Panorama of Warsaw at the Turn of the Millennium to the Warsaw Educational Triptych and ahead** 505

Jaromir Kolejka

- Cartographic documentation of post-industrial landscape** 515

Head Office of Geodesy and Cartography

- The development of cartography on the Internet and national spatial data portal** 529

Head Office of Geodesy and Cartography

- The Database of Topographic Objects as a source of reference data for cartography** 533

Jerzy Ostrowski

- Literature on the subject of old maps and views of Polish towns 1983–2010 (Materials for bibliography)** 537
 I. General issues. Collections of articles and papers 539

II. Publications concerning maps and views of various towns	
1. Held in map collections abroad	540
2. Held in map collections in Poland	543
III. Publications concerning maps and views of one town	556
Index of persons	579
Index of towns	582

Henryk Bartoszewicz

Archiwum Główne Akt Dawnych
Warszawa

Rewiry żydowskie w miastach Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego w świetle map wielkoskalowych

1. Wstęp

Żydzi osiedlając się w polskich miastach na ogół od samego początku tworzyli osobne dzielnice, kształtujące się w sposób naturalny wokół synagog i związanych z nimi instytucji gminnych. Najstarsze gminy żydowskie istniały już w XIII w. we Wrocławiu, Legnicy, Krakowie, Płocku i Kaliszu¹. Oprócz przyczyn wewnętrznych, istniały jednak także uwarunkowania zewnętrzne powodujące powstawanie odrębnych dzielnic żydowskich. W wyniku zaostrzającej się rywalizacji między żydowskimi a chrześcijańskimi kupcami i rzemieślnikami wiele miast królewskich w XVI w. otrzymało *privilegia de non tolerandis Judaeis*, co zapoczątkowało trwający w XVII i XVIII w. proces osiedlania się ludności żydowskiej w miastach prywatnych, należących do szlachty i magnaterii. Natomiast w dobrach królewskich, na terenie folwarków starościńskich lub na przedmieściach podległych starostom powstawały osady nazywane *miastami żydowskimi*. W połowie XVIII w. Żydzi lubelscy zmuszeni do opuszczenia miasta w granicach murów i Krakowskiego Przedmieścia osiedlili się na Podzamczu oraz w pobliskim miasteczku Wieniawa, założonym w 1636 r. na gruntach folwarku Lubomelskich (Leszczyńskich)². *Miasta żydowskie* powstały też w sąsiedztwie Piotrkowa Trybunalskiego, Opatowa i Mławy³. W Mszczonowie w połowie XVIII w. osiedle żydowskie utworzono w części miasta podlegającej staroście. Około 1775 r. na gruntach starościńskich folwarku Zamkowa Wola, graniczących z Rawą, starosta

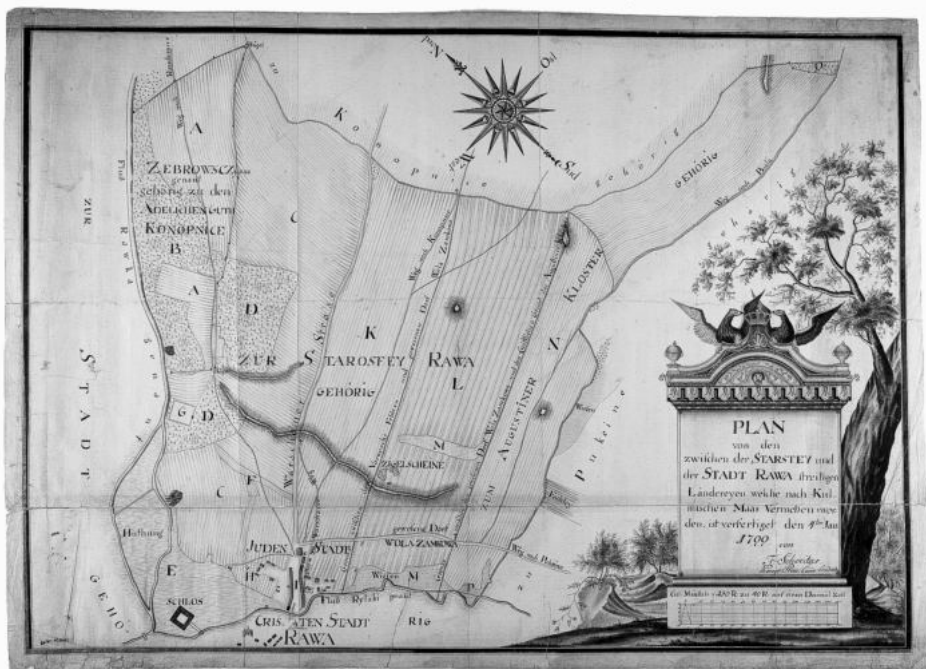
¹ H. Zaremska, *Aspekty porównawcze w badaniach nad historią Żydów w średniowiecznej Polsce*, „Rocznik Mazowiecki”, t. 13, 2001, s. 185; P. Fijałkowski, *Żydzi w miastach Mazowsza XIII-XVIII w.*, w: *Mazowieckie miasteczka na przestrzeni wieków. Wybrane zagadnienia rozwoju gospodarczego i kulturalnego*, pod red. A. Stawarza, Warszawa 1999, s. 60–61.

² D. Kociuba, *Rozwój przestrzenny i funkcjonalny Lublina w świetle materiałów kartograficznych i ikonograficznych*, w: *Plany i widoki Lublina XVII–XXI wiek*, Lublin 2007, s. 22.

³ M. i K. Piechotkowie, *Dzielnice żydowskie w strukturze przestrzennej miast polskich*, w: *Żydzi w dawnej Rzeczypospolitej*, Wrocław 1991, s. 311.

rawski Franciszek Stefan Lanckoroński założył *miasto żydowskie*, osadę rzemieślniczo-handlową, zamieszkaną wyłącznie przez Żydów (ryc. 1)⁴.

W drugiej połowie XVIII w. Żydzi uzyskali prawa osiedleńcze w wielu małych miastach królewskich, między innymi w Dobrzyniu i Bobrownikach położonych w ziemi dobrzyńskiej⁵. Pomimo formalnych zakazów i oporu władz miejskich rozpoczął się w tym czasie proces napływu ludności żydowskiej do dużych miast. W końcu XVIII w. Żydzi stanowili ponad 8 % liczącej 110 tysięcy osób ludności Warszawy. W lewobrzeżnej części miasta ulokowali się w rejonie Marywili oraz ulic: Senatorskiej, Elektoralnej i Bielańskiej. Największe ich skupisko znajdowało się na Pradze, gdzie po 1768 r. założyli gminę i cmentarz, zyskując wsparcie najzamożniejszego warszawskiego Żyda epoki stanisławowskiej, Samuela Zbytkowera⁶.

Ryc. 1. Mapa Rawy z podziałem na dzielnicę chrześcijańską i żydowską, 1799 r., AGAD, Zb. Kart. 349-15.

⁴ Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej: AGAD), Zb. Kart. 349-15: Plan miasta Rawy z podziałem na dzielnicę chrześcijańską i żydowską, 1799 r.; P. Fijałkowski, *op. cit.*, s. 67–68; M. i K. Piechotkowie, *Oppidum Judaeorum. Żydzi w przestrzeni miejskiej dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 2004, s. 60–61, 194.

⁵ H. Bartoszewicz, *Projekty rewirów dla ludności żydowskiej w miastach mazowieckich 1807–1830*, „Rocznik Mazowiecki”, t. 18, 2006, s. 105; M. i K. Piechotkowie, *Oppidum Judaeorum*, s. 59.

⁶ M.M. Drozdowski, *Żydzi Warszawy stanisławowskiej*, w: *Żydzi w dawnej Rzeczypospolitej*, Wrocław 1991, s. 195; M. i K. Piechotkowie, *Oppidum Judaeorum, op. cit.*, s. 57, 64–65.

Po 1795 r. sytuacja prawna ludności żydowskiej mieszkającej na ziemiach polskich włączonych w granice państw zaborczych uległa pogorszeniu. W Prusach zlikwidowano samorząd i sądownictwo rabinów. Jednakże w 1802 r. władze pruskie zniosły posiadane przez część miast polskich *privilegia de non tolerandis Judaeis*, co spowodowało wzrost osadnictwa żydowskiego⁷. W latach 1802–1807 ludność wyznania mojżeszowego po raz pierwszy napłynęła do miast objętych dotychczas zakazem osiedlania, między innymi do Pułtuska, Mławy i Raciąża⁸.

2. Okres Księstwa Warszawskiego

Władze Księstwa Warszawskiego, powołanego do życia na mocy traktatu zawartego w Tylży 7–9 lipca 1807 r., dostrzegając potrzebę porządkowania i przebudowy miast, starały się uwzględnić w swoich planach urbanistycznych miejsce dla ludności żydowskiej. Po pierwsze podjęto działania mające na celu ograniczenie migracji Żydów do miast. Na mocy uchwał Komisji Rządzącej z 26 stycznia oraz z 6 i 18 czerwca 1807 r. przywracających miastom dawne przywileje, potwierdzono także *privilegia de non tolerandis Judaeis*⁹. Po drugie w projektach przebudowy miast uwzględniano stan faktyczny, ukształtowany w okresie przedrozbiorowym oraz istnienie obok siebie odrębnych części aglomeracji miejskich: chrześcijańskiej i żydowskiej. Autorzy planów urbanistycznych musieli także wziąć pod uwagę ogromny przyrost liczby ludności żydowskiej w miastach, jaki nastąpił w latach 1796–1807. Dlatego też w tym czasie powstała koncepcja tworzenia w miastach odrębnych dzielnic żydowskich, nazywanych rewirami, bądź budowy miast bliźniaczych, składających się z dwóch części – chrześcijańskiej i żydowskiej, jednakowych lub podobnych pod względem układu przestrzennego i wielkości¹⁰.

Pierwsze projekty rewirów dla ludności żydowskiej w miastach powstały w ostatnich latach istnienia Księstwa Warszawskiego. Źródła nie potwierdzają hipotezy wysuwanej przez niektórych historyków, że „pierwszy rewir został utworzony w Warszawie i stał się następnie wzorem dla innych miast”¹¹. Ze stanowiskiem tym polemizuje Eleonora Bergman¹². Ustalenia tej autorki potwierdzają badacze dziejów Warszawy, wskazując między innymi na brak źródeł prawnych, ustanawiających taki rewir¹³. Dekret księcia warszawskiego Fryderyka

⁷ Szerzej na ten temat: M. i K. Piechotkowie, *Oppidum Judaeorum*, *op. cit.*, s. 67–72.

⁸ H. Bartoszewicz, *op. cit.*, s. 105–106.

⁹ Ibidem, s. 106; M. i K. Piechotkowie, *Dzielnice żydowskie*, s. 320.

¹⁰ H. Bartoszewicz, *op. cit.*, s. 106–107.

¹¹ A. Eisenbach, *Mobilność terytorialna ludności żydowskiej w Królestwie Polskim*, w: *Spółczesność Królestwa Polskiego*, t. 2, Warszawa 1966, s. 185–189.

¹² E. Bergman, *Ludność żydowska w miasteczkach Mazowsza w XIX i XX w.*, w: *Mazowieckie miasteczka na przestrzeni wieków. Wybrane zagadnienia rozwoju gospodarczego, społecznego i kulturalnego*, pod red. A. Stawarza, Warszawa 1999, s. 85.

¹³ S. Kieniewicz, *Warszawa w latach 1795–1914*, Warszawa 1976, s. 76–77; G. Zalewska, *Ludność żydowska w Warszawie w okresie międzywojennym*, Warszawa 1996, s. 34.

Augusta z 16 marca 1809 r. dotyczący warszawskich Żydów nie wyznaczał im określonej granicami części miasta jako miejsca zamieszkania. Dopiero 12 października 1812 r. minister policji Ignacy Sobolewski w piśmie skierowanym do Rady Ministrów Księstwa Warszawskiego wnioskował o dokonanie nowelizacji dekretu z 16 marca 1809 r. i ustanowienie w stolicy „na wzór miasta Krakowa” jednej z dzielnic jako miejsca zamieszkania ludności żydowskiej. Część miasta przewidywaną na dzielnicę żydowską miała wytyczać granica biegnąca od okopu do ulicy Zielnej, Zielną do Inflanckiej, dalej Bonifratską do Franciszkańskiej, potem Franciszkańską, przecinając ulicę Nalewki, przez Gęsią do ulicy Dzikiej, tą do ulicy Nowolipki, od niej zaś, wyłączając dom Niemirowskich, następnie nowo wytyczoną uliczką do Nowolipia i wreszcie Nowolipiem do okopu.¹⁴ Postanowienie utworzenia rewiru w tej części miasta zawierał projekt nowego dekretu dotyczącego zamieszkiwania ludności żydowskiej w Warszawie, który miał wejść w życie 6 lipca 1813 roku¹⁵. Nie zachowała się żadna mapa wielkoskalowa Warszawy lub jej części, na której projekt ten zostałby naniesiony. Natomiast pierwszy obraz kartograficzny projektu „warszawskiego” rewiru żydowskiego został pokazany dopiero na planie regulacyjnym Pragi z 1817 r. sporządzonym przez Jakuba Kubickiego. Autor planu, wybitny urbanista i architekt, przedstawił projekt sieci komunikacyjnej i zabudowy, który miał być zrealizowany po wyburzeniu pozostałości fortyfikacji z czasów Księstwa Warszawskiego. W północnej części Pragi Kubicki umieścił dzielnicę żydowską¹⁶.

Pierwszy rewir żydowski na mocy dekretu z 5 lipca 1810 r. ustanowiono z dniem 29 września 1811 r. we Wschowie w departamencie poznańskim. Został on usytuowany na obszarze Nowego Miasta¹⁷. Dekret z 5 lipca 1810 r. przywracał obowiązujący w drugiej połowie XVIII w. przepis zakazujący ludności żydowskiej zamieszkiwania na terenie Starej Wschowy, zniesiony po pożarze 1801 roku¹⁸. Nie zachowały się żadne źródła kartograficzne związane z wyznaczeniem rewiru dla ludności żydowskiej we Wschowie. Natomiast dysponujemy bardzo szczegółową (skala około 1:1000), wielobarwną mapą rękopiśmienną, pokazującą sytuację Starej i Nowej Wschowy oraz terytoriów przedmiejskich, sporządzoną najprawdopodobniej między 1794 a 1801 rokiem, która pozwala na lokalizację rewiru¹⁹.

¹⁴ AGAD, Rada Ministrów Księstwa Warszawskiego, 165, s. 14–24.

¹⁵ Ibidem, s. 25–32.

¹⁶ *Plan miasta Pragi* zrobiony w roku 1817 [przez] J[akuba] Kubickiego; E. Szwanowski, *Kubickiego plan regulacyjny Pragi*, „Biuletyn Sztuki i Kultury”, 1948, t. 10, nr 2, s. 161–166; H. Bartoszewicz, *Rozwój przestrzenny Warszawy 1800–1914 w świetle źródeł kartograficznych*, „Kronika Warszawy”, 2003, nr 1–2 (116–17), s. 63; Archiwum Państwowe m. st. Warszawy, Kolekcja I map i planów Warszawy, sygn. K I 19

¹⁷ AGAD, Rada Ministrów Księstwa Warszawskiego, 165, s. 33–34.

¹⁸ J. Sobczak, *Ludność żydowska Wschowy w początkach 2 połowy XVIII w. (w świetle ustaleń Komisji Dobrego Porządku)*, w: *Żydzi w dawnej Rzeczypospolitej*, Wrocław 1991, s. 122; AGAD, Rada Ministrów Księstwa Warszawskiego, 165, s. 33.

¹⁹ AGAD, Zb. Kart. 175–6. Mapa częściowo uszkodzona (ubytek).

Dekretem z 8 listopada 1811 r. został utworzony rewir w Płocku, w miejscu, gdzie dzielnica żydowska istniała już od XIII wieku. Zasięgiem terytorialnym miał obejmować ulice: 1) Jerozolimską, od rynku Staromiejskiego do ulicy Przekop, 2) Synagogałną, 3) Tylną, 4) Przekop, od ulicy Bielskiej do ulicy Tumskiej, 5) Więzienną, od klasztoru reformatów do ulicy Tumskiej, 6) Ostatnią, od klasztoru reformatów do ulicy Tumskiej, 7) Bielską, od ulicy Przekop, „aż w pole”, 8) Mojżeszową, od ulicy Przekop do ulicy Ostatniej. Postanowienia dekretu, w myśl jego artykułu drugiego, wchodziły w życie 1 stycznia 1812 roku. Żydzi mogli jednakże mieszkać w części chrześcijańskiej miasta, ale tylko wówczas, jeśli spełniali warunki przewidziane w artykule 3 i 4 dekretu z 8 listopada 1811 roku²⁰.

Nie zachowała się mapa wielkoskalowa Płocka z oznaczonymi granicami rewiru żydowskiego z okresu Księstwa Warszawskiego. Lokalizację obszaru zamieszkanego przez Żydów pokazują późniejsze mapy, między innymi plan części miasta Płocka z 1823 r., sporządzony przez inżyniera dróg i spławów województwa płockiego, Antoniego Piotrowskiego²¹ oraz plan części miasta Płocka z 1842 r. autorstwa budowniczego województwa płockiego (guberni płockiej), Michała Jakuba Miklaszewskiego²². Obie mapy obejmują jedynie część terytorium rewiru. Natomiast zestawienie treści artykułu pierwszego dekretu z 8 listopada 1811 r. z dwoma zachowanymi mapami wielkoskalowymi Płocka obejmującymi zasięgiem miasto w granicach zabudowy, z których pierwsza powstała w końcu XVIII w.²³, a druga w 1823 roku²⁴, pozwala na precyzyjne odtworzenie topografii rewiru.

Dekretami z 29 stycznia 1813 r. książę warszawski Fryderyk August ustanowił z dniem 1 lipca tegoż roku rewiry w Makowie²⁵ i Przasnyszu²⁶. Wśród dokumentów, które zostały wytworzone w związku z pracami poprzedzającymi wydanie dekretów, zachowały się projekty urbanistyczne, pokazujące zasięg terytorialny rewirów w tych dwóch miastach. W 1812 r. powstał *Plan sytuacyjny miasta Makowa*, stanowiący załącznik do pisma prefekta departamentu płockiego do ministra spraw wewnętrznych z 27 sierpnia 1812 r. w sprawie utworzenia rewiru żydowskiego. Jest to schematyczny, szkicowy plan miasta, pokazujący projekt podziału miasta na części chrześcijańską i żydowską, z wpisanymi objaśnieniami zabudowy mieszkalnej i głównych budynków. Granicę rewiru żydowskiego

²⁰ AGAD, Rada Ministrów Księstwa Warszawskiego, 165, s. 72–78 (topografię rewiru określono w artykule pierwszym dekretu); porównaj: ibidem, s. 55–70. Pierwotnie przygotowany dekret w sprawie rewiru dla ludności żydowskiej w Płocku nosił datę 6 sierpnia 1811 r. i przewidywał ustanowienie tego rewiru z dniem 1 października tegoż roku.

²¹ AGAD, Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych i Policji (dalej: KRSW), 4515, k. nlb: *Plan sytuacyjny wykazujący zamieszkania żydowskie /.../ w mieście wojewódzkim Płocku*.

²² AGAD, KRSW, 4535, k. 58–59: *Plan części miasta gubernialnego Płocka*.

²³ AGAD, Generalne Dyrektorium. Departament Prus Południowych, 2144, s. 231: *Plan von der Stadt Plock /.../*. Na mapie kolorem szarym wyróżniono dzielnicę żydowską w jej ówczesnych granicach.

²⁴ Muzeum Mazowieckie w Płocku, MMP/S, 3636: *Plan sytuacyjny miasta Płocka*.

²⁵ AGAD, Rada Ministrów Księstwa Warszawskiego, 165, s. 95–99.

²⁶ Ibidem, s. 100–105.

w Makowie stanowił gościniec Ciechanowski, ulica przechodząca przez środek miasta z zachodu na wschód i rozdzielająca rynek oraz całe miasto na część północną (żydowską) i południową (chrześcijańską)²⁷. Projekt granicy rewiru narysowany na planie został zatwierdzony w artykule pierwszym dekrety z 29 stycznia 1813 roku²⁸.

Plan miasta Przasnysza wykazujący ulice na rewir dla Starozakonnych przeznaczyc się mające sporządził w 1811 r. podprefekt powiatu przasnyskiego, Zieliński. Mapa ta, jak wynika z pisma prefekta departamentu płockiego z 26 sierpnia 1812 r. w sprawie ustanowienia rewiru, była pierwotnie dołączona do pisma tegoż prefekta z 16 grudnia 1811 roku. Rewir zamierzano umieścić w części południowo-wschodniej miasta. Miał on obejmować Końskie Targowisko i ulice: Błonie, Zduńską, Małą Warszawską i Kaczą. Ponadto na planie została podana liczba domów i placów znajdujących się wzdłuż ulic przeznaczonych na rewir. W legendzie zawarto objaśnienie kolorów, którymi na mapie oznaczono rozmieszczenie ludności chrześcijańskiej i żydowskiej²⁹. Podobnie jak w przypadku Makowa, zasięg terytorialny rewiru przedstawiony na planie z 1811 r. zatwierdzono dekretem książęcym³⁰.

Prefekt departamentu płockiego Rajmund Rembieliński podjął działania zmierzające do utworzenia rewirów także w Ciechanowie, Chorzelach, Wyszku i Pułtusku. W 1811 r. burmistrz Ciechanowa sporządził odrys planu miasta, bez oznaczenia zabudowy, z podaniem liczby domów, którego zgodność z oryginałem potwierdził podprefekt przasnyski Zieliński. Ulice: Żydowska, Tylna i Pułtуска, przeznaczone na rewir dla ludności żydowskiej w Ciechanowie, zostały oznaczone na planie ząbkowanym konturem. Podobnie jak w przypadku innych miast, w których projektowano i tworzone rewiry, również w Ciechanowie rewir miał powstać w części miasta już zamieszkaną przez Żydów³¹. Plan Ciechanowa autorstwa burmistrza tego miasta był załącznikiem do pisma prefekta departamentu płockiego do ministra spraw wewnętrznych rządu Księstwa Warszawskiego *względem oznaczenia rewiru na pomieszkanie dla Żydów w mieście Ciechanowie*, datowanym 19 grudnia 1811 r., z dodanym do niego wykazem tabelarycznym obejmującym wszystkie rodziny żydowskie zamieszkałe w Ciechanowie w 1811 roku³².

Podobna dokumentacja została przygotowana dla Chorzeli. W 1811 r. burmistrz Gallicki sporządził schematyczny plan miasta, bez oznaczenia zabudowy, ale z podaniem liczby domów znajdujących się przy poszczególnych ulicach. Na rewir przeznaczono dwie krzyżujące się ze sobą ulice: Zduńską (33 domy i 12 pu-

²⁷ AGAD, KRSW, 4394, k. nlb.

²⁸ AGAD, Rada Ministrów Księstwa Warszawskiego, 165, s. 95.

²⁹ AGAD, KRSW, 4586, k. nlb.

³⁰ AGAD, Rada Ministrów Księstwa Warszawskiego, 165, s. 100 (artykuł 1).

³¹ AGAD, KRSW, 4309, s. 33–34. Te trzy ulice mające być rewirem dla ludności żydowskiej w Ciechanowie, otaczały plac w kształcie trójkąta, w którego centrum znajdowała się bożnica.

³² Ibidem, s. 28–32.

stych działek) i Bagnowo (6 domów i 3 puste działki)³³. Plan został załączony do pisma prefekta departamentu płockiego do ministra spraw wewnętrznych *względem utworzenia rewiru na pomieszkanie dla Żydów w [...] Chorzela*ch, zaopatrzonego także w tabelę z danymi o rodzinach żydowskich żyjących w tym mieście³⁴. Projekt dekretu przygotowanego w resorcie spraw wewnętrznych rządu Księstwa Warszawskiego, mającego ustanowić z dniem 1 stycznia 1814 r. rewir w Chorzelach, przewidywał wyznaczenie na ten cel ulic zgodnie z projektem znajdującym na planie autorstwa Gallickiego³⁵.

Zachował się schematyczny, odręczny plan (tzw. prymityw kartograficzny) rynku i przyległych ulic w Wyszku, wykonany w 1811 roku. Umieszczono na nim projekt ulicy Poprzecznej, przeznaczonej na rewir dla ludności żydowskiej, który miał być usytuowany na zachód od centrum miasta³⁶. Plan stanowił załącznik do pisma prefekta departamentu płockiego do ministra spraw wewnętrznych rządu Księstwa Warszawskiego z 19 grudnia 1811 r. *względem ustanowienia rewiru pomieszkania Żydów w mieście Wyszku stanowiącego*³⁷. Dokumentacja przesłana przez prefekta Rembielińskiego stanowiła podstawę przygotowania projektu dekretu o ustanowieniu w Wyszku z dniem 1 stycznia 1813 r. rewiru dla ludności żydowskiej³⁸. Dokument ten, jak i analogiczne dotyczące rewirów w Ciechanowie i Chorzelach, nie został podpisany przez księcia warszawskiego Fryderyka Augusta, a projekty rewirów w tych trzech miastach nie zostały wówczas zrealizowane.

Najmniej zawansowane były prace władz Księstwa Warszawskiego nad ustanowieniem rewiru w Puławach. W dniu 23 grudnia 1811 r. prefekt departamentu płockiego skierował do ministra spraw wewnętrznych pismo w sprawie wyznaczenia w tym mieście rewiru dla ludności żydowskiej³⁹. Do dokumentu tego załączono schematyczny, odręczny plan Puław, na którym naniesiono sieć komunikacyjną i ważniejsze budowle w mieście. Oznaczono i opisano przedmieście Rybitwy, miejsce lokalizacji rewiru⁴⁰.

Dekrety dla Przasnysza i Makowa oraz projekty dekretów dla Ciechanowa, Chorzeli i Wyszku w sprawie utworzenia rewirów dla ludności żydowskiej były wzorowane na dekreście dla Płocka. We wszystkich tych dokumentach określano datę wejścia ich w życie, granice rewiru oraz warunki, jakie powinien spełniać mieszkaniec miasta narodowości żydowskiej, mający prawo mieszkać poza granicami rewiru, w dzielnicach przeznaczonych dla chrześcijan. W tej ostatniej kwestii występowała różnica w treści poszczególnych dekretów, które podawały

³³ AGAD, KRSW, 4287, k. 66–67.

³⁴ Ibidem, k. 63–64.

³⁵ Ibidem, k. 68–71.

³⁶ AGAD, KRSW, 4709, s. 60.

³⁷ Ibidem, s. 46–48.

³⁸ Ibidem, s. 50–59.

³⁹ AGAD, KRSW, 4480, k. nłb.

⁴⁰ Ibidem.

odmienne kwoty kapitału, jakie powinien posiadać kupiec narodowości żydowskiej, chcący zamieszkać poza granicami rewiru. W Płocku była to suma czterdziestu tysięcy złotych polskich, w Makowie dwudziestu tysięcy, w Przasnyszu trzydziestu tysięcy, w Ciechanowie i Chorzelażach dwudziestu tysięcy, a w Wyszku piętnastu tysięcy złotych. Natomiast projekt dekretu dla Warszawy, który został sporządzony po 6 października 1812 r., przewidywał, że w części miasta przeznaczonej dla chrześcijan będzie mógł zamieszkać każdy kupiec narodowości żydowskiej posiadający kapitał w wysokości sześćdziesięciu tysięcy złotych polskich, z którego *powinien sumę dwudziestu tysięcy na swe imię w Lombardzie Miasta Warszawy ulokować i tak długo z niego nie podnosić dopóki także jako kwalifikujący się mieszkać będzie, prowizję jednak zwyczajną odbierać będzie*⁴¹.

W czasach Księstwa Warszawskiego powstały rewiry dla ludności żydowskiej tylko we Wschowie, Płocku, Makowie i Przasnyszu. Utworzenie rewirów w Ciechanowie, Chorzelażach, Wyszku, Puławsku i Warszawie pozostało w sferze planów. Zachowane źródła kartograficzne dowodzą, że rewiry projektowano wówczas głównie w częściach miast zamieszkałych już wcześniej przez ludność żydowską. W niektórych miastach, jak w Puławsku i Wyszku, na miejsce osiedlenia Żydów wyznaczono teren przedmiejski. Działalność prawodawczą władz państwowych w tym zakresie przerwały przygotowania do wyprawy Napoleona na Rosję, a następnie klęska wojsk francuskich w wojnie 1812 roku i rosyjska okupacja wojskowa terytorium Księstwa Warszawskiego.

3. Okres Królestwa Polskiego

Do sprawy rewirów powrócono w okresie Królestwa Polskiego doby konstytucyjnej. Wznowienie prac nad realizacją koncepcji tworzenia w miastach odrębnych dzielnic dla ludności żydowskiej determinowały dwie kwestie: po pierwsze dążenie do zmniejszenia mobilności terytorialnej Żydów, zarówno w granicach państwa, jak i w granicach miast i pod drugie podjęcie na szeroką skalę prac porządkowych, regulacyjnych i budowlanych w miastach Królestwa⁴². Zakazy w zakresie przemieszczania się i ograniczenia narzucone w innych dziedzinach życia gospodarczego i społecznego, zarówno w czasach Księstwa Warszawskiego, jak i Królestwa Polskiego, obejmowały szerokie rzesze niezamożnych Żydów, natomiast nie dotyczyły bogatych i wykształconych.

Władze Królestwa Polskiego, realizując politykę miejską w sprawie rewirów zapoczątkowaną w czasach Księstwa, rozpoczęły prace przede wszystkim od ustanowienia dzielnic żydowskich w miastach, w których zamierzano to uczynić w latach 1811–1813. W przypadku Przasnysza do zagadnienia powrócono w 1819 roku. W dniu 29 października 1819 r. Komisja Województwa Płockiego wysto-

⁴¹ AGAD, Rada Ministrów Księstwa Warszawskiego, 165, s. 25 (artykuł piąty).

⁴² H. Bartoszewicz, *op. cit.*, s. 59.

sowała pismo do Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji w sprawie *nowoprojektowanego* rewiru dla ludności żydowskiej w mieście obwodowym Przasnyszu⁴³. Według przygotowanego w związku z tym planu miasta, rewir miał powstać na terenie, na którym ustanowiono już dzielnicę żydowską dekretem z 29 stycznia 1813 r., czyli miał obejmować ulice: Błonie, Zduńską, Małą Warszawską i Kaczą. Na planie, oprócz ulic przeznaczonych na rewir, zakreślonych kolorem zielonym, wyróżniono kolorem żółtym *domy wynajęte przez Starozakonnych*, a żółto-czerwonym *domy prawem własności posiadane przez Starozakonnych*.

Rewir w Przasnyszu ustanowiono ostatecznie dekretem z 19 listopada 1822 r. Szybko jednak okazał się zbyt ciasny w zaprojektowanych wówczas granicach. Dlatego w latach 1823–1824 podjęto starania na rzecz poszerzenia jego terytorium. *Plan sytuacyjny miasta Przasnysza wykazujący, w którym miejscu ma być rewir żydowski przy ulicach pod literami A, B, C, D, E, F i G*, wykonany 28 lutego 1823 r. przez Kontowskiego, określał nowe granice dzielnicy żydowskiej, która miała obejmować ulice: Bydłęcą, Kaczą, Małą Warszawską, Warszawską, Świętokrzyską i Makowską⁴⁴. Wydany 19 października 1823 r. dekret królewski wytyczał nowe terytorium rewiru, w skład którego włączono ostatecznie ulice: Zamostową, Ostrołęcką i Świętokrzyską⁴⁵. Te trzy ulice miały zostać zabudowane i przeznaczone dla Żydów zamieszkujących w innych częściach miasta do dnia 30 czerwca 1826 roku⁴⁶. Sporządzony wówczas plan Przasnysza z oznaczonymi nowymi granicami rewiru zaginął jednak przed 25 listopada 1824 roku. Wykonanie nowego planu powierzono budowniczemu generalnemu Królestwa Polskiego, Aleksandrowi de Groffe, który zlecenie to zrealizował 18 lutego 1825 roku⁴⁷. *Plan sytuacyjny miasta Przasnysza wykazujący miejsce rewiru żydowskiego, którego ulice dawne oznaczone kolorem żółtym, a nowo przydane oranż*, do grupy pierwszej (*żółtej*) zalicza Stary Trakt Warszawski oraz ulice: Warszawską, Małą Warszawską, Kaczą i Bydłęcą, a do drugiej grupy (*oranż*) ulice: Zamostową, Ostrołęcką i Świętokrzyską (ryc. 2)⁴⁸. Ostatecznie terytorium rewiru w Przasnyszu nieco różniło się od kolejnych projektów, jednakże zmianie nie uległa koncepcja ulokowania go w części południowej miasta, w pobliżu Węgierki, a trzy ostatnie ulice włączone w jego granice były położone na lewym brzegu tej rzeki.

Do niezrealizowanego projektu utworzenia rewiru w Ciechanowie powrócono wcześniej, już w 1816 roku. W tej sprawie Komisja Województwa Płockiego skierowała 18 października pismo do Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji⁴⁹. Do pisma załączono tabelę zawierającą spis rodzin chrześcijańskich

⁴³ AGAD, KRSW, 4587, k. 77.

⁴⁴ AGAD, KRSW, 4589, k. 155, artykuł 1 dekretu.

⁴⁵ Ibidem, k. 142.

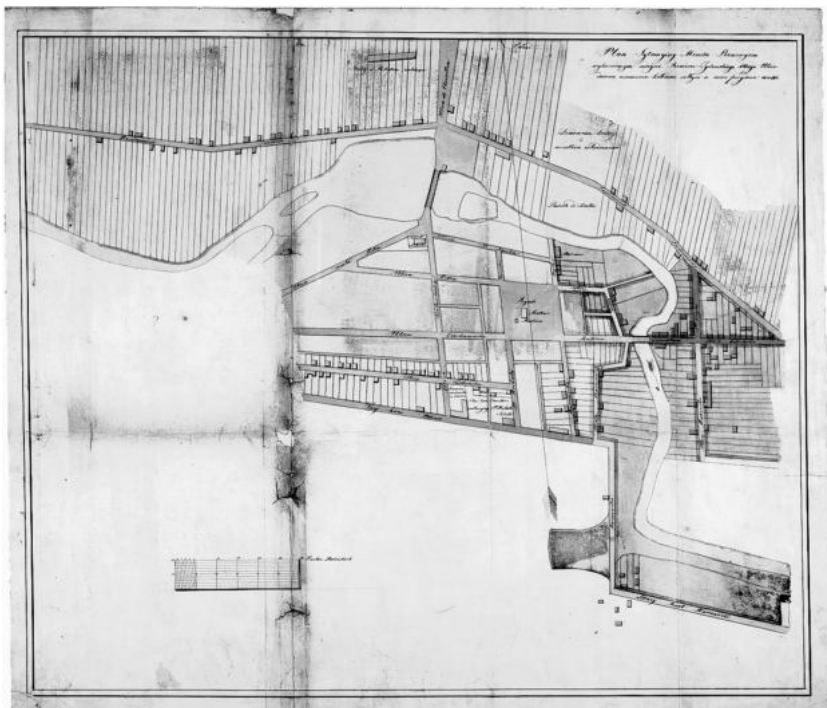
⁴⁶ Ibidem, k. 155, artykuł 2 dekretu.

⁴⁷ Ibidem, k. 157.

⁴⁸ Ibidem, k. 156 (Zb. Kart.).

⁴⁹ AGAD, KRSW, 4218, s. 32–35.

i żydowskich mieszkających w Ciechanowie⁵⁰ oraz *Plan miasta Ciechanowa mający służyć do projektu przesiedlenia Żydów w oddzielne rewiry* (ryc. 3)⁵¹. Na planie kolorem zielonym zaznaczono ulice: Żydowską, Podpiaskową, Pułtuską i Tylną, które miały stanowić teren rewiru. Ponadto kolorem żółto-czerwonym wyróżniono *domy prawem własności posiadane przez Starozakonnych*, kolorem żółtym *domy wynajęte przez Starozakonnych*, a znakiem czerwonej gwiazdy *placę puste do Starozakonnych prawem własności należące*. Na podstawie tych dokumentów KRSW opracowała w grudniu 1816 r. projekt dekretu⁵².

Ryc. 2. Mapa sytuacyjna Przasnysza z oznaczonym miejscem rewiru żydowskiego, 1825 r., AGAD, KRSW, 4589, k. 156 (Zb. Kart.).

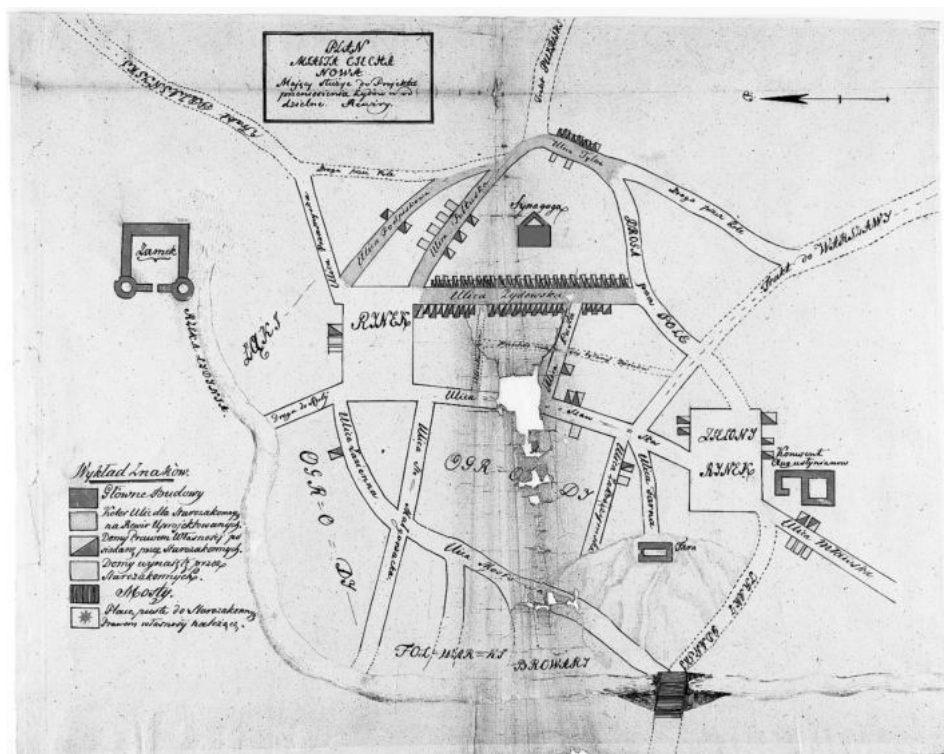
Realizacja projektu ustanowienia w Ciechanowie rewiru natrafiła na opór miejscowych Żydów, zwłaszcza tych, którzy posiadali domy przy ulicach prze-

⁵⁰ Ibidem, s. 36–38. W spisie podano liczbę rodzin chrześcijańskich i żydowskich zamieszkałych przy poszczególnych ulicach miasta.

⁵¹ AGAD, KRSW, 4218, k. nlb (Zb. Kart.).

⁵² Zachowały się dwa niedatowane egzemplarze projektu dekretu, sporządzonego w grudniu 1816 r., przewidującego utworzenie z dniem 17 stycznia 1817 r. rewiru w Ciechanowie w granicach zaznaczonych na planie miasta załączonym do pisma Komisji Województwa Płockiego z 18 października 1816 r. AGAD, KRSW, 4218, s. 39–48; porównaj: AGAD, KRSW, 4314, s. 23–34.

widzianych tylko dla chrześcijan. W dniu 30 października 1823 r. Komisja Województwa Płockiego wystosowała w tej sprawie pismo do KRSW⁵³. Wymianę korespondencji prowadzoną w końcu 1823 i na początku 1824 r. między płockimi władzami wojewódzkimi a rządem w Warszawie zamyka pismo KRSW do Komisji Województwa Płockiego z 24 stycznia 1824 r., z którego wynika, że uznano za niewłaściwe przeniesienie ludności żydowskiej do oddzielnego rewiru, ponieważ w mieście tym mieszkało wówczas tylko 190 rodzin chrześcijańskich i aż

Ryc. 3. Mapa sytuacyjna Ciechanowa z oznaczeniem ulic przeznaczonych na rewir żydowski, 1816 r., AGAD, KRSW, 4218, k. nlb. (Zb. Kart.).

219 żydowskich, a Żydzi posiadali prawem własności 80 domów. KRSW zaleciła Komisji Województwa Płockiego jedynie dopilnowanie, *aby Starozakonni chcący wystawiać nowe domy budowali one w miejscu na rewir dla Żydów projektowanym*⁵⁴.

⁵³ AGAD, KRSW, 4314, s. 4–5.

⁵⁴ Ibidem, s. 19; porównaj: ibidem, s. 6: Pismo KRSW do KWP, 11 listopada 1823 r.; ibidem, s. 7–9: Wykaz domów i placów w Ciechanowie, 12 kwietnia 1823 r.; ibidem, s. 18: Pismo KWP do KRSW, 26 listopada 1823 r.; J. Szczepański, *Spółeczność żydowska Mazowsza w XIX–XX wieku*, Pułtusk 2005, s. 53–54; W. Łatkowski, *Rozwój społeczno-gospodarczy Ciechanowa w XIX wieku i wpływ ordynatów opinogórskich na oblicze miasta*, „Rocznik Mazowiecki”, t. 17, 2005, s. 41–44.

W przypadku Pułtuska, podobnie jak w Ciechanowie, sprawę ustanowienia rewiru podjęto ponownie w 1816 r. Stosowne pismo w tej kwestii wysłano z Płocka do Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji 29 czerwca 1816 r.⁵⁵ Załączono do niego sporządzony wówczas plan sytuacyjny miasta⁵⁶. Teren przeznaczony na dzielnicę żydowską oznaczono na planie czerwoną linią. W drugiej połowie 1816 r. w KRSW opracowano projekt ustanowienia z dniem 17 stycznia 1817 r. rewiru, który miał zostać usytuowany w części Pułtuska nazywanej Starym Miastem, oddzielonej od reszty miasta odnogą Narwi⁵⁷.

Projekt z 1816 r. nie został zrealizowany. Dlatego też Komisja Województwa Płockiego 20 października 1821 r. ponowiła propozycję ustanowienia rewiru w Pułtusk⁵⁸. Do pisma skierowanego do KRSW załączono starannie opracowany w 1821 r. przez inżyniera dróg i spławów województwa płockiego, budowniczego obwodu przasnyskiego Antoniego Piotrowskiego *Plan sytuacyjny miasta obwodowego Pułtuska wykazujący przeznaczony rewir dla Żydów*. Ponownie zaproponowano usytuowanie rewiru w części Pułtuska zwanej Starym Miastem, którego terytorium na planie oznaczono czerwoną linią⁵⁹. Przygotowano wówczas także projekt dekretu, akceptującego utworzenie rewiru w proponowanym miejscu. Dokument ten przewidywał, że z dniem 1 stycznia 1825 r. mieszkańcy Pułtuska narodowości żydowskiej nie będą mogli mieszkać w innych częściach miasta⁶⁰. Decyzja o utworzeniu rewiru zapadła 26 listopada 1822 roku⁶¹.

Od 1824 r. mieszkańcy Pułtuska narodowości żydowskiej domagali się rozszerzenia terytorium rewiru, przede wszystkim włączenia w jego obszar ulic Waliszewo i Mostowej. Komisja Województwa Płockiego była przeciwna dokonywaniu zmian w tym zakresie, argumentując swoje stanowisko faktem nie wybudowania w pierwszej połowie lat dwudziestych XIX w. żadnego domu na terenie wyznaczonym na dzielnicę żydowską⁶². Stanowisko Komisji podzielił namiestnik Królestwa Polskiego generał Józef Zajączek stwierdzając w piśmie, skierowanym 27 maja 1825 r. do KRSW, że rewir w Pułtusk⁶³ *w dotychczasowym obrębie ma pozostać*. Władze miejskie, wojewódzkie i krajowe, przeciwnie poszerzaniu miejsca zamieszkania Żydów w Pułtusk, podjęły jednocześnie prace zmierzające do uregulowania Starego Miasta, co miało ułatwić jego zabudowę. W związku z tym w 1824 r. w Biurze Budownictwa Generalnego Komisji Rzą-

⁵⁵ AGAD, KRSW, 4482, k. 15. Według danych z 19 października 1815 r. w Pułtusk⁶⁴ mieszkało 2225 chrześcijan i 483 Żydów.

⁵⁶ Ibidem, k. 17.

⁵⁷ Ibidem, k. 18–21.

⁵⁸ AGAD, KRSW, 4485, k. 208.

⁵⁹ Ibidem, k. 214.

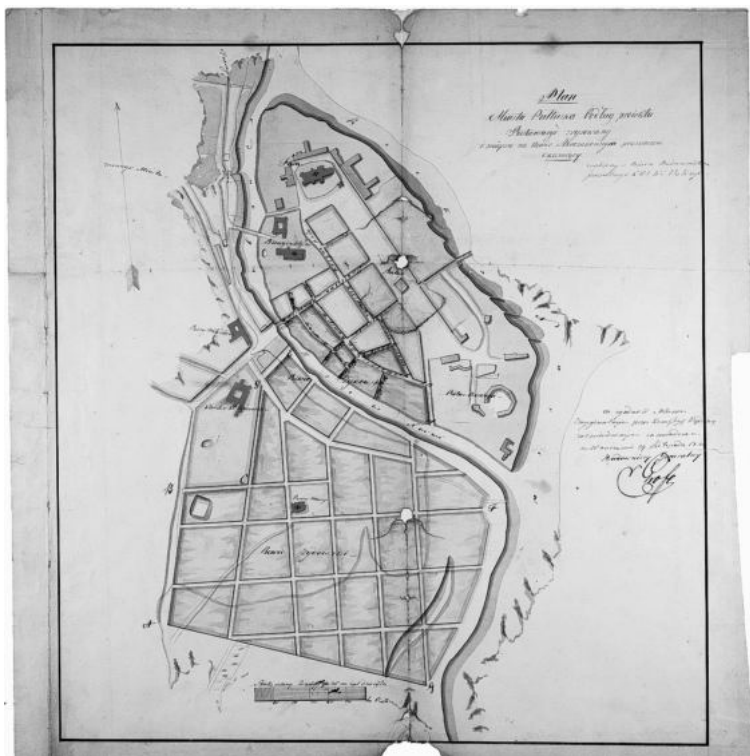
⁶⁰ Ibidem, k. 215–217.

⁶¹ AGAD, KRSW, 4587, k. nlb.: Pismo Komisji Województwa Płockiego do KRSW, 18 maja 1824 r.; AGAD, KRSW, 104, s. 21–26: Wykaz miast guberni płockiej mających przywileje wzbraniające zamieszkania Starożytnych oraz i tych, które mają oddzielne rewiry żydowskie, 9 lutego 1847 r., (Pułtusk, s. 25) J. Szczepański, s. 55.

⁶² AGAD, KRSW, 4587, k. nlb.: Pismo Komisji Województwa Płockiego do KRSW, 18 maja 1824 r.

⁶³ Ibidem, k. nlb.: Pismo Namiestnika gen. J. Zajączka do KRSW, 27 maja 1825 r.

dowej Spraw Wewnętrznych i Policji został sporządzony *Plan miasta Pułtuszki podług projektu restauracji zrysowany i miejsce na rewir Starozakonnym przeznaczone okazujący*. Na planie tym przedstawiono projekt regulacji ulic Starego Miasta (ryc. 4)⁶⁴. Granice rewiru w Pułtusku zostały poszerzone jednak dopiero na podstawie decyzji Rady Administracyjnej Królestwa Polskiego z 19 stycznia 1830 r.⁶⁵ Nie zachował się plan miasta, pokazujący zasięg terytorialny rewiru

Ryc. 4. Mapa Pułtuszki z projektem regulacji dzielnicy przeznaczonej na rewir żydowski, 1824 r., AGAD, KRSW, 4487, k. nlb. (Zb. Kart.).

według projektu opracowanego latem 1829 r. przez komisarza obwodu pułtuskiego Władysława Ślaskiego. Ten dokument stał się podstawą do wskazania kolejnych ulic przeznaczonych na miejsce osiedlenia ludności żydowskiej⁶⁶. Dekret Rady Administracyjnej z 19 stycznia 1830 r. zawiera w artykule pierwszym

⁶⁴ AGAD, KRSW, 4487, k. nlb. (Zb. Kart.).

⁶⁵ AGAD, Rada Administracyjna Królestwa Polskiego, 18, s. 48: Protokół posiedzenia Rady Administracyjnej, 19 stycznia 1830 r.

⁶⁶ AGAD, KRSW, 4490, k. nlb.: Pismo Komisji Województwa Płockiego do KRSW, 30 grudnia 1829 r.; J. Szczepański, s. 56.

stwierdzenie mówiące o tym, że *Starozakonnym wolno mieszkać, placów pustych nabywać, domy podług przepisów policyjnych wystawiać w mieście Pułtusk w obrębie na dołączonym tu planie miasta lit. A, B, C i D oznaczonym i czerwoną linią zakreślonym [...]*⁶⁷. Jednakże i ta mapa wielkoskalowa Pułtуска z wyrysowanymi nowymi granicami rewiru nie zachowała się.

W pierwszych latach po utworzeniu Królestwa Polskiego władze starały się uregulować kwestię zamieszkania ludności żydowskiej także w tych miastach, w których nie podjęto prób wydzielania rewirów w czasach Księstwa Warszawskiego. Od 1791 r. Lublin, po likwidacji jurydyk i włączeniu terytoriów przedmiejskich w granice miasta, został podzielony na dwa cyrkule: chrześcijański i żydowski⁶⁸. Władze Królestwa Polskiego w 1819 r. ustanowiły tu rewir żydowski, który objął obszar cyrkulu II, czyli Podzamcze oraz przedmieścia: Czwartek, Kalinowszczyznę, Sierakowszczyznę i Piaski. Główną osią komunikacyjną rewiru była ulica Szeroka⁶⁹. Na zachowanych mapach wielkoskalowych Lublina z okresu Królestwa Polskiego doby konstytucyjnej, pokazujących obraz kartograficzny całego miasta, nie została naniesiona linia rozgraniczająca rewir od części chrześcijańskiej⁷⁰. Natomiast zachowały się dwa plany szczegółowe, na których oznaczono odcinki granicy między cyrkułami. Pierwszy z nich sporządzony w 1830 r. przez inżyniera województwa lubelskiego Feliksa Bieczyńskiego pokazuje fragment granicy między dzielnicą chrześcijańską i rewirem żydowskim w rejonie bramy Grodzkiej. Na mapie oznaczono ulice: Grodzką, Zamkową, Szeroką i Podwałę. Zabudowę zróżnicowano kolorami, które objaśniono w legendzie. Wyróżniono kościoły i domy należące do duchowieństwa, domy katolickie murowane i drewniane, domy stanowiące własność miejską oraz domy żydowskie murowane i drewniane. Kościół farny i domy opisano numerami hipotecznymi. Poniżej podziałki liniowej (10 prętów m. pol. = 2,8 cm) umieszczono adnotację: *Rewir żydowski kończy się z Jurydyką Bramy Grodzkiej na planie po No 102*⁷¹. Drugi plan, z 1839 r., przedstawia granicę (narysowaną czerwoną linią) między dzielnicami chrześcijańską i żydowską przy ulicy Nowej. Na mapie oznaczono: ulicę Św. Ducha (*Święto-Duską*), plac do Rzeki, nowy trakt do Lubartowa, rzekę Czachówkę, ogrody. Domy opisano numerami hipotecznymi. Niektóre działki i domy wyróżniono oznaczeniami literowymi i nazwiskami właścicieli⁷².

⁶⁷ AGAD, KRSW, 4490, k. nłb.: Dekret Rady Administracyjnej Królestwa Polskiego, 19 stycznia 1830 r.

⁶⁸ D. Kociuba, op. cit., s. 22–23. Rozwój terytorialny Lublina był wynikiem wejścia w życie prawa o miastach z 1791 r. Powierzchnia miasta zwiększyła się wówczas piętnastokrotnie. Cyrkul chrześcijański Lublina obejmował miasto w granicach murów, Żmigród i Krakowskie Przedmieście, a cyrkul żydowski Podzamcze, Czwartek, Kalinowszczyznę i Piaski.

⁶⁹ M. i K. Piechotkowie, *Oppidum Judaeorum*, s. 185. W 1830 r. Lublin liczył 13844 mieszkańców, w tym nieco ponad połowę (6969) Żydów.

⁷⁰ *Plany i widoki Lublina XVII–XXI wiek*, Lublin 2007, plansze V–VI.

⁷¹ AGAD, KRSW, 3673, k. 7.

⁷² AGAD, KRSW, 3685, k. 6.

Opracowany w latach 1817–1820 na zlecenie KRSW projekt przeniesienia w okolice Starego Miasta osady żydowskiej w Radomiu, usytuowanej od połowy lat czterdziestych XVIII w. na terenie jurydyki starościńskiej, nie został zrealizowany⁷³. Dopiero w 1825 r. podjęto prace regulacyjne w części miasta zamieszkałej przez Żydów. Nie zachował się jednak plan przedstawiający granice rewiru żydowskiego w Radomiu z tego roku⁷⁴. Sporządzony wówczas odrębny, regulacyjny *Plan części miasta Radomia zamieszkałej przez Lud Starozakonny* obejmuje teren między ulicą Wałową a rzeką *od Młynka*. Naniesiono na nim ulicę Wałową i trzy ulice nowoprojektowane z oznaczeniem działek i zabudowy⁷⁵. Natomiast odrębny plan z 1829 r. nosi tytuł *Wyjątek z Planu okazującego granicę rewiru żydowskiego w Radomiu zatwierdzonego przez reskrypt KRSW od 30 listopada [1]825 r.* Oznaczono na nim ulice: Wąską, Żytnią, Wałową, Rzeczną i Żydowską oraz rzekę Mleczną. Opisano własność dwóch działek. Plan ten pozwala na ustalenie granic rewiru żydowskiego w Radomiu, który wytyczały ulice: Rieczna, Wałowa, Żydowska oraz rzeka Mleczna⁷⁶. Granice ustanowionego 30 listopada 1825 r. rewiru planowano poszerzyć w końcu lat pięćdziesiątych XIX wieku. W 1857 r. inżynier guberni sandomierskiej, Jan Ziemiecki sporządził w skali 1:1500 *Plan sytuacyjny rewiru żydowskiego w Radomiu projektowanego do powiększenia oraz placów i domów sąsiednich zamieszkały przez Starozakonnych*⁷⁷. Prace w tym zakresie przerwała reforma naczelnika rządu cywilnego Królestwa Polskiego Aleksandra Wielopolskiego, w 1862 r. znosząca zakaz osiedlania się Żydów w miastach (prawo o równouprawnieniu Żydów).

W latach 1816–1819 władze Królestwa Polskiego podjęły również prace zmierzające do utworzenia rewirów w Czyżewie, Płońsku, Wyszogrodzie i Janowie. W dniu 16 października 1816 r. Komisja Województwa Płockiego skierowała pismo do KRSW w sprawie trudności związanych z wyznaczeniem w Czyżewie rewiru dla ludności żydowskiej. Według płockich władz wojewódzkich, Czyżewo należało do miast Królestwa Polskiego, w których przeważała ludność narodowości żydowskiej, mieszkająca w domach położonych przy wszystkich ulicach miasta⁷⁸. Do pisma został dołączony schematyczny *Plan sytuacyjny ręczny miasta Czyżewa dziedzicznego JW Skrzyńskiego* sporządzony przez burmistrza Jabłońskiego⁷⁹ oraz *Projekt planu sytuacyjnego ręcznego miasta Czyżewa w roku*

⁷³ M. K. Piechotkowie, *Oppidum Judaeorum*, op. cit., s. 193.

⁷⁴ AGAD, KRSW, 2805, k. 39: Pismo Komisji Województwa Sandomierskiego, 25 sierpnia 1829 r. W Archiwum Państwowym w Radomiu (dalej: AP Radom) w zespole akt Zarządu Rolnictwa i Dóbr Państwowych Guberni Radomskiej, Kieleckiej, Lubelskiej, Siedleckiej (dalej: ZDP) znajduje się mapa części miasta Radomia przeznaczonej na rewir, sporządzona w 1826 r. przez inżyniera województwa sandomierskiego Ignacego Ebertowskiego w skali około 1:500. AP Radom, ZDP, 1065, s. 253: *Plan sytuacyjny Sub. Litt. A. siedliska Starozakonnych przy ulicy Wałowej w mieście Radomiu*, 1825 r.

⁷⁵ AGAD, KRSW, 2805, k. 76.

⁷⁶ AGAD, KRSW, 2805, k. 141.

⁷⁷ AP Radom, Zb. Kart. Akta miasta Radomia, Zbiór kartograficzny, 20.

⁷⁸ AGAD, KRSW, 4298, s. 101–102.

⁷⁹ Ibidem, s. 110–111.

1816⁸⁰. Według Projektu planu, stanowiącego objaśnienie treści mapy wielkoskalowej Czyżewa także autorstwa burmistrza Jabłońskiego, w 1816 r. w tym mieście mieszkało 85 rodzin żydowskich i tylko 9 chrześcijańskich⁸¹.

Na planie Płońska, wykonanym w 1816 r. przez geometrę Ludwika de Salzera, został naniesiony projekt rewiru w kształcie prostokąta, przeciętego dwiema prostopadłymi liniami ulic, który opisano jako miejsce przeznaczone dla 172 rodzin żydowskich. Płońska dzielnica żydowska miała powstać na niezabudowanym terenie, położonym na zachód od miasta⁸². Plan ten stanowił załącznik do pisma burmistrza policji miasta Płońska do podprefekta powiatu plockiego z 3 lipca 1816 r., zawierającego szczegółowe dane dotyczące zasiedlenia ludności żydowskiej na terenie poszczególnych ulic⁸³. Do realizacji tego projektu nie przystąpiono, ponieważ Żydzi płońscy w ciągu trzech lat nie wybudowali na tym terenie żadnego domu. Dlatego też 23 września 1819 r. Komisja Województwa Plockiego w piśmie do KRSW zaproponowała usytuowanie rewiru na obszarze między rowem przecinającym ulicę Warszawską i Rynkiem Zielonym włącznie⁸⁴. Nie wiemy, czy powstał wówczas projekt urbanistyczny, ponieważ brak jest w polskich zbiorach kartograficznych wielkoskalowej mapy Płońska, pokazującej sytuację rewiru w tej części miasta. Nie zachowało się także wyobrażenie kartograficzne projektu z 1827 r., również nie zrealizowanego⁸⁵.

Geometra Ludwik de Salzer sporządził w 1816 r. plan sytuacyjny Wyszogrodu. Linią koloru zielonego oznaczono część miasta przewidzianą na rewir żydowski, a liniami czerwonymi naniesiono projekt regulacyjny. Rewir planowano umieścić we wschodniej części miasta, na terenie, którego granicę miał wyznaczać od północy i wschodu parów, od południa brzeg Wisły i ulica Szewska, a od zachodu projektowana ulica Rembowska (ryc. 5)⁸⁶. Projekt z 1816 r. nie został zrealizowany. Kolejna próba ustanowienia w Wyszogrodzie rewiru w 1819 r. również nie powiodła się⁸⁷.

Wykonany w 1819 r. *Plan miasta Janowa mający służyć do projektu przeniesienia Żydów w oddzielne rewiry*⁸⁸ stanowił załącznik do pisma Komisji Woje-

⁸⁰ Ibidem, s. 103–109.

⁸¹ Ibidem, s. 104.

⁸² Plan ten, znajdujący się do 1974 r. w zespole akt Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji w AGAD, zaginął. Obecnie znamy go tylko z reprodukcji zamieszczonej w pracy Marii Barbasiewicz i opisu katalogowego znajdującego się w katalogu rysunków architektonicznych i planów urbanistycznych Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji opracowanego przez Marię Łodyńską-Kosińską. M. Barbasiewicz, *Studium historyczno-urbanistyczne Płońska*, Warszawa 1984, ryc. 5; *Katalog rysunków architektonicznych z akt Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji w Archiwum Głównym Akt Dawnych. Rysunki architektoniczne, plany urbanistyczne, varia z lat 1800–1868*, oprac. M. Łodyńska-Kosińska, Warszawa 1974, s. 268, poz. kat. 842.

⁸³ AGAD, KRSW, 4601, s. 447–452.

⁸⁴ Ibidem, s. 445–446.

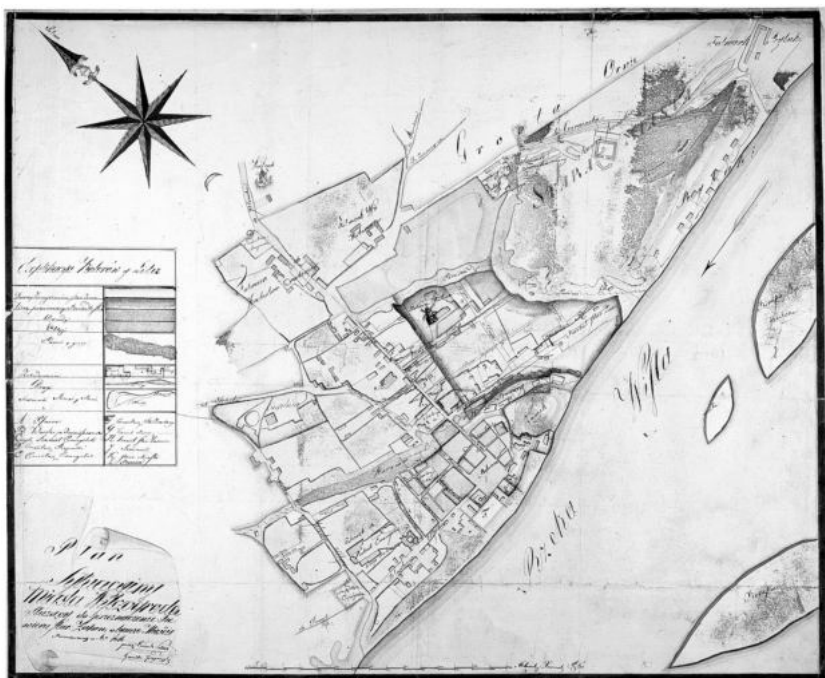
⁸⁵ J. Szczepański, s. 54–55.

⁸⁶ AGAD, KRSW, 4696, k. nlb. (Zb. Kart). Na planie znajdują się dwie ulice noszące nazwę *Rembowska*. Oprócz projektowanej, wyznaczającej granicę rewiru była druga, równoległa do niej, położona na zachód.

⁸⁷ AGAD, KRSW, 4696, k. nlb.: Pismo Komisji Województwa Plockiego do KRSW, 22 września 1819 r.

⁸⁸ AGAD, KRSW, 4343, s. 272.

wódtwa Płockiego do Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji z dnia 23 września 1819 r. w sprawie wytyczenia rewiru⁸⁹. Obszar między ulicą Kozią a rzeką Orzyc na planie ogólnym miasta oznaczono i opisano jako przeznaczony na rewir dla ludności żydowskiej. Żydzi mieli zamieszkiwać trzy ulice (na planie oznaczone kolorem zielonym): Zieloną i Prostą (równoległe do ulicy Koziej) oraz ulicę do nich prostopadłą, na planie bez nazwy, dochodzącą do rzeki Orzyc. Ponadto kolorem żółto-czerwonym oznaczono domy należące do Żydów, natomiast kolorem żółtym domy przez nich wynajmowane. Projekt rewiru, jak wynika z adnotacji na piśmie z 23 września 1819 r., nie został urzeczywistniony⁹⁰.

Ryc. 5. Mapa sytuacyjna Wyszogrodu z projektem rewiru dla ludności żydowskiej, 1816 r., AGAD, KRSW 4696, k. nlb. (Zb. Kart.).

W 1816 r. planowano również utworzenie rewiru w Kuczborku, podobnie jak Czyżewo będącym małym miastem prywatnym. Sporządzono wówczas odrębny schematyczny plan, na którym oznaczono projektowane miejsce osiedlenia Żydów. Na ten cel miała być przeznaczona ulica prowadząca od rynku w kierunku

⁸⁹ Ibidem, s. 270–271.

⁹⁰ Ibidem, s. 270. Na marginesie pisma, pod datą 7 listopada 1819 r. zapisano, że gdy z wyższej decyzji przeniesienie Żydów na osobne rewiry jest zawieszonym, niniejsze przeto odsyła się tymczasowo do akt.

ogrodów miejskich i przechodząca następnie w drogę do Żuromina. Obszar rewiru na mapie wielkoskalowej Kuczborka wyróżniono kolorem żółtym⁹¹. W dniu 28 października 1816 r. Komisja Województwa Płockiego przesłała do Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji pismo mówiące o niemożności ustanowienia w Kuczborku rewiru dla ludności żydowskiej⁹². Podstawę wniosku Komisji Wojewódzkiej stanowił raport podprefekta powiatu mławskiego z 3 czerwca 1816 r., w którym stwierdzono między innymi, że [...] *miasto Kuczbork jest szlacheckie, składa się z 28 dymów [domów – H. B.], z których jest kilka dawno spalonych i nie restaurowanych, przyczyną tego jest, że właściciel tych dóbr życząc te miasteczko na wieś obrócić dalszej budowli nie dozwalał, gdy całe terytorium jest własnością dominium. W tym miasteczku jest 35 familii chrześcijańskich a 7 starozakonnych zamieszkałych, a żaden z starozakonnych nie posiada w tym mieście ani w dziedzicznym, ani zastawnym prawem ani budowli ani gruntów [...]*⁹³.

Kolejne projekty utworzenia rewirów dla ludności żydowskiej w miastach Królestwa Polskiego powstały w latach dwudziestych XIX w. Z tego okresu zachowało się 10 projektów, w przypadku których dokumentacji aktowej towarzyszą mapy wielkoskalowe pokazujące topografię rewirów. Przed 8 lutego 1821 r. został opracowany plan regulacyjny Warki, na którym oznaczono granice rewiru, zatwierdzony przez Komisję Województwa Mazowieckiego⁹⁴. Ludność żydowska, jak zapisano w raporcie Komisji, miała zamieszkiwać ulice Długą i Synagorską. Po 8 lutego 1821 r., na podstawie planu regulacyjnego Warki, wykonano plan części miasta, obejmujący swoim zasięgiem teren rewiru. Oprócz Długiej i Synagorskiej narysowano ulice Senatorską, Wąską i Równą oraz część rynku z ratuszem⁹⁵. Orys najprawdopodobniej sporządzono w związku z pismem grupy obywateli Warki (chrześcijan), którzy zwrócili się z prośbą do KRSW o odwołanie zarządzenia o przeniesieniu ludności żydowskiej do wydzielonego rewiru. Uważali oni, że wysiedlenie rodzin żydowskich z zajmowanych domów będzie niekorzystne z ekonomicznego punktu widzenia dla miasta i jego obywateli⁹⁶. W dniu 18 sierpnia 1821 r. KRSW czasowo zawiesiła decyzję o tworzeniu rewiru w Warce⁹⁷.

W lipcu 1822 r. budowniczy obwodu siedleckiego Adolf Mateusz Dowkontt sporządził plan regulacyjny, obejmujący część Węgrowa: rynek z terenem położonym na południowy zachód od niego, przeznaczonym na rewir. Na mapie

⁹¹ AGAD, KRSW, 4298, s. 116.

⁹² Ibidem, s. 112–113.

⁹³ Ibidem, s. 114–115.

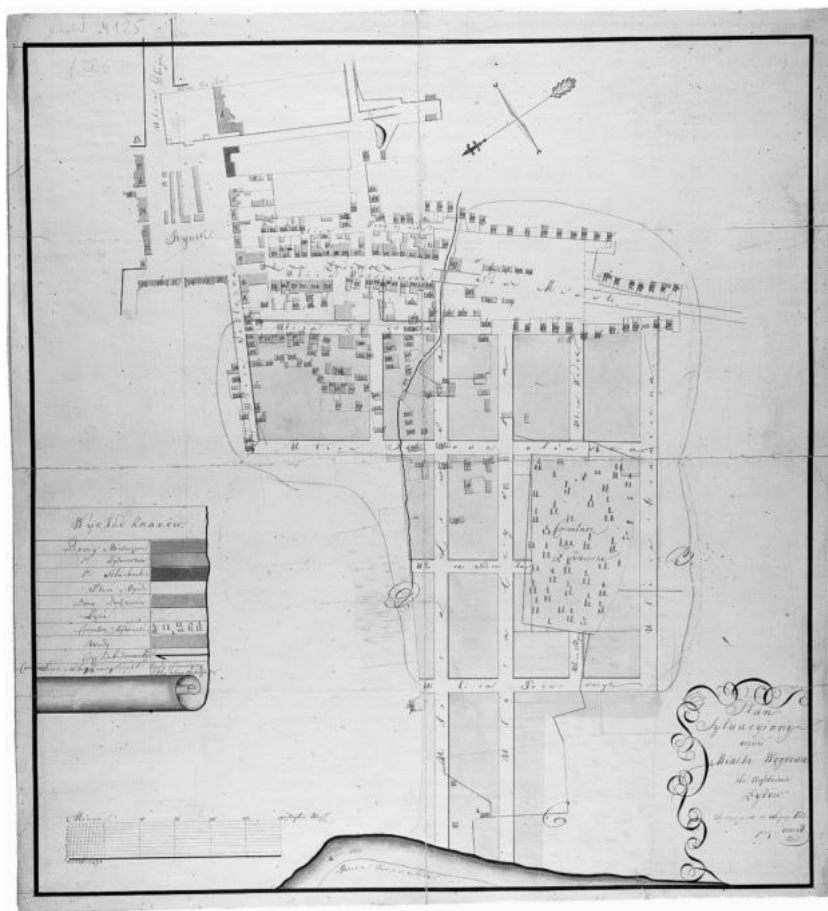
⁹⁴ AGAD, KRSW, 2054, k. nlb.: Raport Komisji Województwa Mazowieckiego, 8 lutego 1821 r. Mapa wielkoskalowa Warki wykonana wcześniej nie zachowała się.

⁹⁵ Ibidem, k. nlb.: Plan ukazujący sytuację ulicy Długiej i Synagorskiej, które w mieście Warce na rewir żydowski przeznacza się.

⁹⁶ Ibidem, k. nlb.: Pismo obywateli miasta Warki do KRSW, 29 marca 1821 r.

⁹⁷ Ibidem, k. nlb.: Pismo KRSW do Komisji Województwa Mazowieckiego, 18 sierpnia 1821 r.

wielkoskalowej miasta oznaczono rynek i ulice istniejące: Długą, Koźłą, Przyrynek, Żydowską (przemianowaną na Warszawską) i Podłęzną oraz ulice projektowane, narysowane czerwonym tuszem: Żydowską, Jerozolimską, Niecałą, Przesmyk, Liwską, Czystą, Ślepą, Widok i Graniczną. Czerwoną linią oznaczono granice rewiru, który miał obejmować ulice projektowane oraz Nowe Miasto. Ponadto zabudowę oznaczono w sposób zindywidualizowany, podając numery własnościowe działek. W legendzie objaśniono znaki wyróżniające domy mieszczkańskie, żydowskie, szlacheckie i duchowne oraz place i ogrody (ryc. 6)⁹⁸. Władze miasta Węgrowa opracowały *Projekt względem odosobnienia mieszkań żydowskich w mieście powiatowym Węgrowie*, noszący datę 1 czerwca 1823 r., w którym

Ryc. 6. Plan regulacyjny części miasta Węgrowa z projektem rewiru żydowskiego, 1822 r., AGAD, KRSW, 4125, k. 206 (Zb. Kart.).

⁹⁸ AGAD, KRSW, 4125, k. 206 (Zb. Kart.): Plan sytuacyjny części miasta Węgrowa dla odosobnienia Żydów.

między innymi sprecyzowano podział terytorium miasta na część przeznaczoną dla ludności chrześcijańskiej i część stanowiącą rewir. Podano nazwy ulic dostępnych tylko dla chrześcijan i tych, które miały utworzyć dzielnicę żydowską. Projekt przewidywał ustanowienie rewiru z dniem 31 grudnia 1823 roku⁹⁹. Dokument ten i plan regulacyjny części miasta z lipca 1822 r. stanowiły załączniki do pisma Komisji Województwa Podlaskiego z 24 września 1823 r. do KRSW w sprawie utworzenia w Węgrowie rewiru dla ludności żydowskiej¹⁰⁰. Na marginesie tego pisma znajduje się adnotacja: *Miasto dziedziczne. Chrześcijan 1488, Żydów 1135. Wedle przywileju Jana Krasieńskiego z r. 1655 Żydom bez ograniczeń wolno osiadać w tym mieście*. W opracowanym 21 października 1823 r. projekcie odpowiedzi Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych i Policji powołując się właśnie na ten przywilej i na znaczną liczbę ludności żydowskiej w mieście stwierdzała, że nie widzi potrzeby ustanowienia w Węgrowie rewiru dla ludności żydowskiej¹⁰¹.

Na początku lat dwudziestych XIX w. połowę mieszkańców Białej (Radziwiłłowskiej, Podlaskiej) stanowili Żydzi, którzy zamieszkiwali północno-wschodnią część miasta. 24 maja 1823 r. budowniczy obwodu bialskiego Stefan Koźmiński sporządził na podstawie pomiaru *Plan sytuacyjny części miasta obwodowego Białej z projektem odosobnienia Żydów między czerwonymi liniami*, na którym wykreślono i opisano nazwami sieć ulic oraz placów. Oznaczono działki i zabudowę. Wyróżniono i opisano cerkiew, bożnicę, cmentarz i cmentarz żydowski. Granice rewiru obrysowano czerwoną linią. Na planie naniesiono projekt regulacji dzielnicy żydowskiej, powiększonej o nowe ulice. Rewir miał obejmować obszar niemal tej samej wielkości, co miasto Biała bez przedmieść. Nowoprojektowany zespół tworzył prostokątny układ ulic i bloków zabudowy podzielonych na działki, którego centrum stanowi kwadratowy plac targowy, nazwany Rynkiem Żydowskim¹⁰². Plan był załącznikiem do *Projektu względem odosobnienia mieszkań żydowskich w mieście Białej*. Artykuł pierwszy tego dokumentu zawierał spis 9 ulic niedostępnych Żydom do zamieszkania, a artykuł drugi wymieniał ulice przeznaczone na rewir: Grabanowską (część od działek nr 126 i nr 186), Proszą (część od Brzeskiej włącznie z działkami nr 171 i 172), Jerozolimską (nowoprojektowaną, między Brzeską i Grabanowską) oraz nowoprojektowane – Nową, Rynkową, Daleką i Dzielną¹⁰³. Projekt Koźmińskiego został częściowo zrealizowany, co pokazują mapy miasta wykonane w latach: 1) 1837, przez bu-

⁹⁹ AGAD, KRSW, 4125, k. 201–204.

¹⁰⁰ Ibidem, k. 200.

¹⁰¹ Ibidem, k. 200 v.

¹⁰² AGAD, KRSW, 3257, k. nlb. Podczas kwerendy nie odnalazłem tej mapy, która wcześniej znajdowała się w jednostce akt KRSW opatrzonej sygnaturą 3257. Mapa części Białej z zaznaczonym rewirem żydowskim była wykorzystywana przez badaczy, a jej reprodukcję M. i K. Piechotkowie zamieścili w swojej pracy poświęconej ludności żydowskiej w miastach polskich. M. i K. Piechotkowie, *Oppidum Judaeorum*, s. 258, ryc. 277.

¹⁰³ AGAD, KRSW, 3257, k. nlb.

downiczego województwa lubelskiego (później guberni lubelskiej) Ludwika Wilhelma Meyzera, w skali około 1:500¹⁰⁴, 2) w 1847 przez geometrę J. Jurgowskiego, w skali około 1:2500¹⁰⁵ i 3) w 1863 przez budowniczego powiatu bielskiego Maksymiliana Pawłowskiego, w skali około 1:2500¹⁰⁶.

W 1823 r. Stefan Koźmiński opracował także *Plan sytuacyjny części miasta powiatowego Łosic stosownie do planu restauracji z projektem odosobnienia Żydów między czerwonymi liniami*. Na mapie tej narysowano i uzupełniono nazwami sieć ulic oraz placów. Oznaczono działki i zabudowę różnicując kolorami, opisanymi w legendzie, domy: miejskie murowane, miejskie drewniane, rządowe, duchowne, mieszczan, Żydów murowane, Żydów drewniane. Granice rewiru obrysowano czerwoną linią. Na mapie naniesiono projekt regulacji dzielnicy żydowskiej. Rewir miał obejmować część miasta, której granice stanowiły ulice: Międzyrzeczka, Proboszczowska (*od stodoły Proboszczowskiej*), Garncarska i Błotna. Na planie nowoprojektowanej dzielnicy wytyczono ulice i oznaczono bloki zabudowy, podzielone na duże działki. Rewir, którego centrum miał stanowić plac, nazwany Rynkiem Żydowskim, obejmował ulice: Łukowską (część od Garncarskiej), Garncarską, Błotną, Proboszczowską (*od stodoły Proboszczowskiej*), Podstodolną, Kupiecką, Międzyrzeczką oraz ulice nowoprojektowane: Długą, Nową, Poprzeczną i Krótką (ryc. 7)¹⁰⁷. Mapa stanowiła załącznik do dokumentu *Projekt względem odosobnienia mieszkań żydowskich w mieście Łosicach*, którego artykuł pierwszy zawierał spis 17 ulic objętych zakazem zamieszkania przez Żydów, a artykuł drugi wymieniał ulice przeznaczone na rewir¹⁰⁸. Projekt został zatwierdzony przez Komisję Województwa Podlaskiego 1 września 1823 roku¹⁰⁹.

10 marca 1824 r. Komisja Województwa Płockiego skierowała do KRSW pismo w sprawie wytyczenia w Lipnie rewiru żydowskiego¹¹⁰, do którego została załączona mapa części miasta autorstwa inżyniera obwodu lipnowskiego, Fryderyka Jana Trautsolta¹¹¹. Na mapie narysowano sieć komunikacyjną: Rynek, ulice (Polną, Rynkową, Przechodnią /projektowaną/, Młyńską, Aleksandrowską, Raciążką, Płocką i Gdańską), drogi (do Płocka, do Włocławka i do Nieszawy), most oraz sieć wodną: rzekę Mień i staw. Zaznaczono zabudowę, wyróżniono kościoły i cmentarz. Kolorem szarym oznaczono ulice (Gdańską, Tylną, *do rzeźalni pro-*

¹⁰⁴ AGAD, Zb. Kart. 563-9: Plan części miasta prywatnego Białej, skala około 1:500.

¹⁰⁵ Archiwum Państwowe w Lublinie (dalej: AP Lublin), Zb. pl. różnych urz., 3, za: M. i K. Piechotkowie, *Oppidum Iudaeorum*, op. cit., s. 259; *Plany miast polskich w archiwach państwowych. Katalog*, oprac. M. Lewandowska, M. Stelmach, Warszawa 1996, s. 30, poz. kat. 122: *Plan miasta powiatowego Biała z przedmieściem Wola [...]*, skala około 1:2500.

¹⁰⁶ AGAD, Zb. Kart. 563-8: *Plan miasta Białej w guberni lubelskiej*, skala około 1:2500.

¹⁰⁷ AGAD, KRSW, 3803, k. nlb (Zb. Kart.).

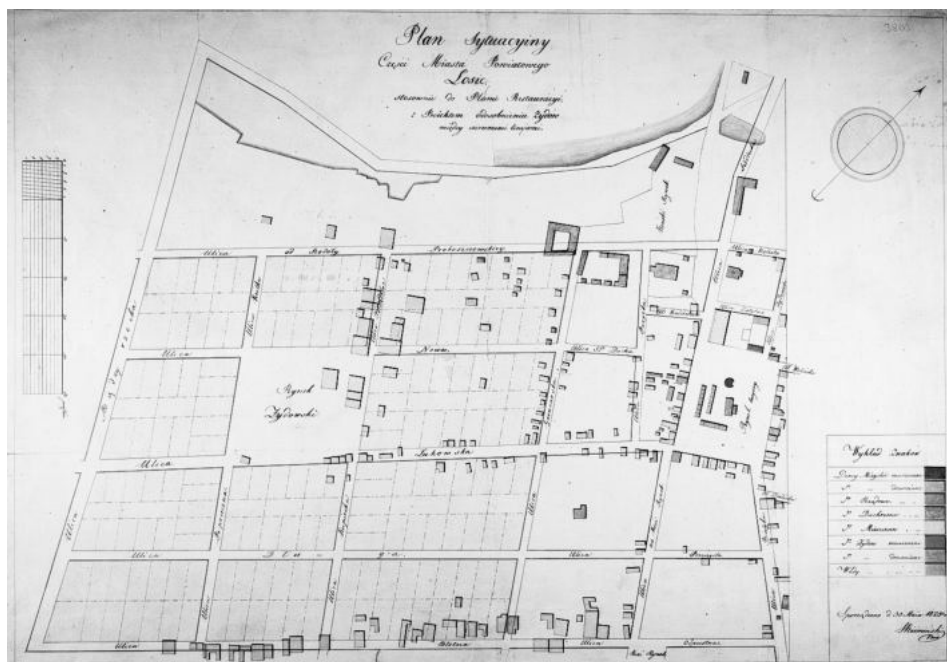
¹⁰⁸ AGAD, KRSW, 3803, s. 480–483.

¹⁰⁹ AGAD, KRSW, 3803, s. 478–479: Pismo Komisji Województwa Podlaskiego do KRSW, 1 września 1823 r.

¹¹⁰ AGAD, KRSW, 4361, s. 44–45: Pismo Komisji Województwa Płockiego do KRSW w sprawie ustanowienia rewiru w mieście Lipnie, 10 marca 1824 r.

¹¹¹ Ibidem, s. 46: Odrębna mapa części Lipna z oznaczeniem części miasta przeznaczonej na rewir żydowski, 1824 r.

wadzącą oraz zwaną drogą do Nieszawy), które miały zostać przeznaczone na rewir¹¹². Dekretem Namiestnika Królestwa Polskiego Józefa Zajączka z 25 maja 1824 r. postanowiono utworzyć z dniem 1 lipca 1826 r. w Lipnie rewir dla ludności żydowskiej¹¹³.

Ryc. 7. Mapa Łosic z projektem rewiru żydowskiego, 1823 r., AGAD, KRSW, 3803, k. nlb. (Zb. Kart.).

Pierwszy projekt utworzenia rewiru w Raciążu powstał już w 1816 r. Wówczas na miejsce zamieszkania ludności żydowskiej wyznaczono ulicę Sochocińską¹¹⁴. Nie zachowała się jednak żadna dokumentacja kartograficzna i aktowa dotycząca tego przedsięwzięcia. Do sprawy powrócono w 1824 roku. Przygotowano wówczas plan miasta z oznaczeniem działek i zabudowy¹¹⁵, który został załączony do pisma Komisji Województwa Płockiego do KRSW z 14 grudnia 1824 roku¹¹⁶. Wówczas zmieniono pierwotną lokalizację rewiru z ulicy Socho-

¹¹² Ibidem, s. 47–49: Pismo KRSW do Namiestnika Królestwa Polskiego, Józefa Zajączka, 3 maja 1824 r.

¹¹³ Ibidem, s. 50–53: Dekret Naczelnika Królestwa Polskiego, J. Zajączka, 25 maja 1824 r.

¹¹⁴ Na planie Raciąża z 1824 r., sporządzonym na podstawie wcześniejszej mapy wielkoskalowej tego miasta, wykonanej przed 1816 r., ulicę Sochocińską opisano jako *do zabudowań i pomieszczeń dla Żydów przeznaczona w roku 1816*. AGAD, KRSW, 4628, s. 11–12: *Plan miasta Raciąża w powiecie mławskim, departamentie płockim położonego*.

¹¹⁵ Ibidem.

¹¹⁶ AGAD, KRSW, 4628, s. 7–8: Pismo Komisji Województwa Płockiego do KRSW w sprawie rewiru dla ludności żydowskiej w Raciążu, 14 grudnia 1824 r.

cińskiej na ulicę Warszawską, zwaną wcześniej Kinikier¹¹⁷. Propozycja Komisji Województwa Płockiego stała się podstawą do opracowania dekretu Namiestnika Królestwa Polskiego z dnia 8 lutego 1825 roku. Mocą tego dokumentu wyznaczono ulicę Warszawską na rewir dla ludności żydowskiej w Raciążu¹¹⁸. Podobnie jak w innych miastach Królestwa Polskiego, również i w Raciążu Żydzi czynili starania o przesunięcie terminu realizacji dekretu. Urzeczywistnienie projektu rewiru było przeciągane aż do momentu wybuchu powstania listopadowego. Po 1831 r. ludność żydowska odwoływała się od kolejnych decyzji władz nakazujących zasiedlenie rewiru, argumentując swoją prośbę zniszczeniami w rejonie ulicy Warszawskiej, spowodowanymi potyczką wojsk polskich i rosyjskich, do której doszło tu 24 lipca 1831 roku¹¹⁹. Władze Królestwa Polskiego ustaliły ostateczną datę osiedlenia Żydów w raciążkim rewirze na dzień 1 kwietnia 1834 roku¹²⁰.

W drugiej połowie 1826 r. rozpoczęto prace nad projektem rewiru w Łowiczu. Dnia 29 grudnia 1826 r. budowniczy obwodu sochaczewskiego Jan Łuczaj na podstawie mapy wielkoskalowej Łowicza sporządził plan sytuacyjny części miasta obejmującej ulice: Długą, Wałową, Świętojańską, Podrzeczną, Bielańską, Koszerną, Nowomiejską, Zduńską, Dogodną, Piotrkowską oraz Rynek Nowego Miasta Łowicza. Na terenie wydzielonym na rewir, między Rynkiem Nowego Miasta a ulicami: Piotrkowską, Długą, Wałową, Podrzeczną i Bielańską oznaczono na planie granice działek, ich zabudowę i podano numery hipoteczne¹²¹. Od 21 lutego do 30 listopada 1827 r. trwała wymiana korespondencji między Komisją Województwa Mazowieckiego i KRSW w sprawie projektu dzielnicy żydowskiej w Łowiczu¹²². Efektem wspólnych ustaleń władz wojewódzkich i krajowych był dekret Rady Administracyjnej Królestwa Polskiego z 15 stycznia 1828 r., w myśl którego rewir w Łowiczu miał obejmować terytorium w granicach oznaczonych na planie wykonanym przez J. Łuczaja¹²³. W artykule drugim tego dokumentu stwierdzano, że *Od dnia 1 lipca 1828 r. w żadnej innej części miasta Łowicza oprócz rewiru [...] nie wolno będzie Żydom mieszkać*¹²⁴.

¹¹⁷ Nazwa ta występuje zarówno na planie z 1824 r., jak i w piśmie do KRSW z 14 grudnia 1824 r., z wyjaśnieniem, że pochodzi ona z wcześniejszej mapy wielkoskalowej Raciąża, prawdopodobnie sporządzonej w okresie okupacji pruskiej w latach 1796–1806.

¹¹⁸ AGAD, KRSW, 4628, s. 13–17: Kopia dekretu Księcia Namiestnika Królestwa Polskiego Józefa Zajączka, 8 lutego 1825 r.

¹¹⁹ J. Szczepański, *op. cit.*, s. 57.

¹²⁰ AGAD, KRSW, 4629, k. 44–45: Pismo Komisji Województwa Płockiego do KRSW w sprawie przedłużenia terminu przesiedlenia ludności żydowskiej w Raciążu do rewiru, 23 sierpnia 1832 r.; *ibidem*, k. 75: Pismo Rady Sekretarza Stanu Prezydującego w Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych, Duchownych i Oświecenia Publicznego, 21 listopada 1832 r. (wówczas termin zasiedlenia rewiru ustalono na dzień 1 maja 1833 r.); *ibidem*, k. 128: Pismo Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych, Duchownych i Oświecenia Publicznego, 13 lipca 1833 r.

¹²¹ AGAD, KRSW, 1265, k. 19.

¹²² *Ibidem*, k. 5: Pismo Komisji Województwa Mazowieckiego do KRSW, 21 lutego 1827 r.; *ibidem*, k. 6: Pismo KRSW do Komisji Województwa Mazowieckiego, 16 marca 1827 r.; *ibidem*, k. 18: Pismo Komisji Województwa Płockiego do KRSW, 30 listopada 1827 r.

¹²³ *Ibidem*, k. 22–24, Dekret Rady Administracyjnej Królestwa Polskiego, 15 stycznia 1828 r.

¹²⁴ *Ibidem*.

Jan Łuczaj był również autorem obrazu kartograficznego projektu dzielnicy żydowskiej w Bolimowie. *Plan sytuacyjny rewiru dla mieszkania dla Starożytnych obranego w mieście Bolimowie* sporządzony w 1827 r. obejmuje obszar na północ od rynku, między ulicami Pustą, Krótką, Sokołowską i Łowicką¹²⁵. Projekt utworzenia rewiru powstał w związku z pracami związanymi z regulacją miasta oraz opracowaniem nowych map wielkoskalowych Bolimowa¹²⁶. 14 listopada 1827 r. KRSW wyraziła gotowość zaakceptowania projektu¹²⁷.

Położenie dzielnicy żydowskiej w Piotrkowie Trybunalskim przed powstaniem projektu rewiru w tym mieście pokazuje *Plan sytuacyjny miasta obwodowego Piotrkowa wraz z Jurydyką Wielką i Żydowskim Miastem* w skali około 1:1500, sporządzony w 1824 r. przez Wilhelma Bergemanna i Karola Pelletiera¹²⁸. W 1828 r. został przygotowany projekt dokumentu precyzującego podstawy prawne utworzenia rewiru¹²⁹. Jednocześnie powstał plan regulacyjny części miasta przeznaczonej dla ludności żydowskiej. Na planie brak jest daty wykonania i nazwiska autora. Najprawdopodobniej wykorzystano w tym przypadku odrys z planu autorstwa Bergemanna i Pelletiera, na co wskazuje ta sama skala obu map – 1:1500. Plan regulacyjny rewiru naniesiony został na istniejącą sieć ulic i placów oraz zabudowę (wyróżniono zamek i klasztor franciszkanów). Nowa dzielnica żydowska, zgodnie z artykułem drugim projektu aktu ustanowienia rewiru i załączoną mapą, miała obejmować ulice: Bykowską, Jerozolimską, Krótką, Rakowską, Tylną, Rzemieślniczą, Handlową, Litewską i Nową Warszawską (od placu Litewskiego do rzeki Strawy)¹³⁰.

W 1840 r. inżynier obwodu piotrkowskiego Axamitowski opracował projekt regulacji jurydyki graniczącej z piotrkowską dzielnicą żydowską. Na mapie części Piotrkowa obejmującej *Jurydykę* i część *miasta żydowskiego*, między Przedmieściem Warszawskim na prawym brzegu rzeki Strawy a starostwem, naniesiono sieć ulic (z nazwami) i placów oraz oznaczono zabudowę (zróżnicowaną kolorami), wyróżniając zamek, kościół franciszkanów, bożnicę, ubojnię rytualną i jatki koszerne¹³¹. Obraz kartograficzny części Piotrkowa przedstawiony na mapie Axamitowskiego świadczy o zrealizowaniu opracowanego w 1828 r. projektu regulacji części miasta przeznaczonej na rewir żydowski.

¹²⁵ AGAD, KRSW, 628, s. 377.

¹²⁶ Ibidem, s. 368–370: Pismo Komisji Województwa Mazowieckiego do KRSW, 17 października 1827 r.

¹²⁷ Ibidem, s. 385: Projekt pisma KRSW do Komisji Województwa Płockiego, 14 listopada 1827 r.

¹²⁸ Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim, Zb. Kart. 23,24, 25, za: *Plany miast*, s. 268, poz. kat. 3270, M. i K. Piechotkowie, *Oppidum Judaeorum*, op. cit., s. 189, ryc. 189: Plan miasta [Piotrkowa Trybunalskiego] w 1824 roku.

¹²⁹ AGAD, KRSW, 1447, k. 359–363 (s. 631–640): Projekt do postanowienia królewskiego przeznaczającego obręb dla ludu wyznania mojżeszowego, b. d. Dokument ten wraz z załączoną mapą części miasta był podstawą do podjęcia przez Komisję Województwa Kaliskiego decyzji o potrzebie ustanowienia rewiru w Piotrkowie Trybunalskim. Ibidem, k. 355–356 (s. 627–629): Pismo Komisji Województwa Kaliskiego do KRSW, 2 października 1828 r.

¹³⁰ KRSW, 1447, k. 357–358 (s. 630).

¹³¹ AGAD, KRSW, 1486, k. 117. Mapę wykonano w skali około 1:1500. Poświadczenie sprawdzenia mapy w Kaliszu 19 lipca 1841 r. podpisał inżynier guberni kaliskiej Franciszek Zandrowicz.

Plan rewiru żydowskiego w Augustowie opracował w 1829 r. budowniczy obwodu augustowskiego Antoni Strawiński. Nieomalże cała treść mapy została objaśniona w tytule – *Plan sytuacyjny ze specjalnym pomiarem przeniesienia Starozakonnych w mieście obwodowym Augustowie, wskazujący dla tychże Starozakonnych cztery ulice, a mianowicie Niemiecką, która jeszcze przedłużoną być może, Łęcką, Stodolną i Rajgrodzką, a w ogóle placów 321 obejmuje*. Oprócz wymienionych ulic na planie oznaczono część Rynku z wylotami ulic Wilczej i Wierzbowej oraz ulice Żabią i Zatylną¹³². Do mapy został załączony *Wykaz sytuacyjny ulicy Rajgrodzkiej, Stodolnej, Łęckiej i Niemieckiej w mieście obwodowym Augustowie*, opatrzonej datą 17 lipca 1829 r., podający liczbę domów żydowskich i chrześcijańskich przy poszczególnych ulicach¹³³. Nie zachowały się poza tym inne dokumenty dotyczące projektu utworzenia rewiru żydowskiego w Augustowie.

4. Zakończenie

Rewiry żydowskie w miastach Królestwa projektowano także po upadku powstania listopadowego. Było to jednak zjawisko coraz rzadsze, częściej kontynuowano prace związane z regulacją ulic i porządkowaniem zabudowy dzielnic żydowskich. Zachowały się mapy pokazujące projekty dwóch rewirów sporządzone w latach trzydziestych XIX wieku. W 1833 r. inżynier województwa krakowskiego Karol Meyzer wykonał *Plan części północno-zachodniej miasta wojewódzkiego Kielc, za którego obrębem oddzielny rewir dla starozakonnych w tymże mieście osiąść mających zaprojektowany został*, na którym wrysował projekt dzielnicy żydowskiej o regularnym planie prostokątnym. Mapa ta obejmuje część miasta położoną na północ od zamku biskupiego. Oznaczono na niej nazwane ulice: Piękną, Kapitulną, Spacerową, Konstantego, Leśną, Warszawską, Czarnowską, Silnicką, Długą, Wodną, Zagdańską i drogę do Karczówki. Na mapie oznaczono zabudowę i zagospodarowanie przedstawionego terenu, wyróżniając nazwami zamek, ogród zamkowy, ogród publiczny, folwark Psiarnia, staw i kanał. Oprócz projektu rewiru narysowano linie regulacyjne ulic, które miały ułatwić komunikację między miastem i dzielnicą żydowską (ryc. 8)¹³⁴. Mapa ta powstała w związku z projektem udzielenia Żydom pozwolenia na osiedlanie się w Kielcach¹³⁵.

Zachowała się wykonana w 1833 r. mapa części miasta Jeżowa zatytułowana *Rysunek odręczny ukazujący zatwierdzony rewir i nowo zaprojektowany*. Wykreślono na niej ulice (z nazwami) Piotrkowską, Rawską i Brzezińską oraz oznaczono

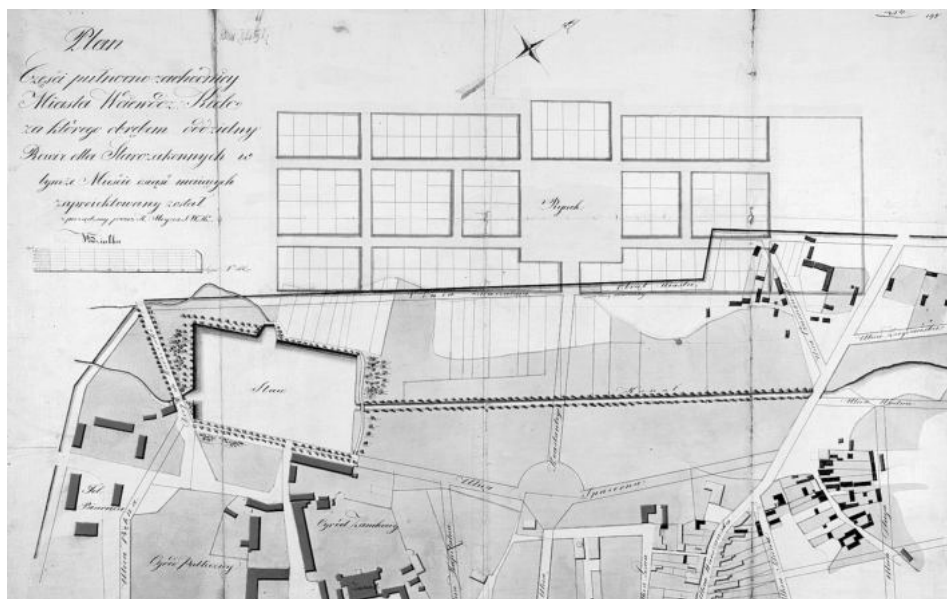
¹³² AGAD, KRSW, 4796, k. nlb.

¹³³ Ibidem.

¹³⁴ AGAD, KRSW, 2454, k. 144 (Zb. Kart.). Dzielnica żydowska w Kielcach, według projektu K. Meyzera miała składać się z centralnie położonego rynku i dziesięciu ulic.

¹³⁵ AGAD, KRSW, 2454, k. 144: Pismo naczelnika wojennego województwa krakowskiego do Komisji Województwa Krakowskiego, 16 lutego 1833 r.

działki, zabudowę i podano nazwiska właścicieli posesji. Istniejący wówczas rewir był położony w kwartale znajdującym się na południe od ulicy Brzezińskiej i na zachód od ulicy Piotrkowskiej, a nowoprojektowany miał powstać w kwartale na północ od Brzezińskiej i na zachód od Piotrkowskiej¹³⁶. Plan części Jeżowa przeznaczonej dla ludności żydowskiej był załącznikiem protokołu spisane go 19 sierpnia 1833 r. przez „dozorcę” miasta w asyście magistratu¹³⁷. Dokument ten został przekazany KRSW przez Komisję Województwa Mazowieckiego 11 września 1833 roku¹³⁸.

Ryc. 8. Mapa części Kielce położonej na północ od zamku biskupiego z projektem założenia nowej dzielnicy żydowskiej, 1833 r., AGAD, KRSW, 2454, k. 144 (Zb. Kart).

Zachowana dokumentacja kartograficzna rewirów żydowskich w miastach Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego doby konstytucyjnej jest bogata i interesująca, choć niekompletna. Nie dysponujemy mapami wielkoskalowymi niektórych dzielnic żydowskich. Dotyczy to między innymi rewirów utworzonych we Wschowie, Lublinie, Łęczycy, Kaliszu, Płocku, Mławie, Ostrołęce, Sierpcu i Zakroczymiu¹³⁹. Natomiast część zachowanych planów to projekty

¹³⁶ AGAD, KRSW, 877, s. 100.

¹³⁷ Ibidem, s. 94–106.

¹³⁸ Ibidem, s. 92–93: Raport Komisji Województwa Mazowieckiego w sprawie rozszerzenia rewiru w mieście Jeżowie.

¹³⁹ J. Szczepański, op. cit., s. 57–59.

niezrealizowane, jak np. w Janowie, Kuczborku, Warce czy Wyszogrodzie. Większość rewirów utworzono w latach 1811–1830. Natomiast trudno jest odpowiedzieć na pytanie, ile spośród ustanowionych dekretami rewirów w rzeczywistości funkcjonowało zgodnie z obowiązującym prawem. W aktach spotykamy pojęcie rewirów wyznaczonych, ale nie zrealizowanych lub zrealizowanych w małym stopniu. Ludność żydowska broniła się przed zamieszkaniem w rewirach, pomimo że w wielu przypadkach miały powstać na terenie faktycznie zasiedlonym wyłącznie przez Żydów. Ponadto dekrety zawierały postanowienia umożliwiające, zwłaszcza osobom zamożnym i wykształconym, posiadanie domu w części chrześcijańskiej miasta. Determinacja zainteresowanych, przepisy prawa oraz sytuacja gospodarcza wpływały na opóźnianie procesu ustanawiania rewirów, a następnie ich zasiedlania. W wielu wypadkach projekty nie były realizowane, nawet te, które uzyskały formę dekretu, jak np. w Ciechanowie. Zaniechano poza tym realizacji projektów dotyczących miast zamieszkałych przez niewielką liczbę rodzin żydowskich i, z drugiej strony, projektów odnoszących się do ośrodków, których większość mieszkańców stanowili Żydzi, między innymi w Czyżewie.

Projekty rewirów, których obraz kartograficzny zachował się na mapach wielkoskalowych, pokazują topografię miejsc przeznaczonych na osiedlenie ludności żydowskiej. Część z tych kartografików to mapy ogólne, obejmujące całe terytorium miasta w jego ówczesnych granicach. Głównie były to prace wykonywane przez osoby mające niskie kwalifikacje w zakresie sporządzania map lub całkowicie niewykwalifikowane. Dlatego są to często odręczne plany schematyczne, a nawet, jak w przypadku Wyszkowa, tzw. prymitywy kartograficzne. Jednym z nielicznych wyjątków jest mapa wielkoskalowa Przasnysza z 1825 r. autorstwa budowniczego rządowego, Aleksandra Groffe. Doskonalszą techniką charakteryzują się mapy wielkoskalowe, które swoim zasięgiem obejmują tylko część miasta, pokazując sytuację terytorium przeznaczonego na rewir, ponieważ najczęściej są to odrisy wykonane z pomiarowych planów ogólnych, sporządzanych przez profesjonalnych kartografów. Dotyczy to między innymi projektów rewirów w Radomiu, Piotrkowie, Bolimowie i Łowiczu. Autorami tych odrysów i kopii byli najczęściej geometrzy i budowniczowie, którym sztuka kartograficzna nie była obca. Wśród kartografików najwyższej jakości są także plany regulacyjne części miast przeznaczonych dla ludności żydowskiej, czyli dzielnic nowoprojektowanych lub takich, które przed ponownym zasiedleniem postanowiono poddać gruntownej regulacji. Dotyczy to przede wszystkim dwóch map ogólnych: Wyszogrodu z 1816 r. i Pułtusza z 1824 r. oraz map części miast: Węgrowa z 1822 r., Łosic z 1823 r. i Kielc z 1833 r. Ważną cechą map stanowiących odrisy oraz planów regulacyjnych jest także ich skala, większa niż schematycznych planów ogólnych, co pozwoliło nie tylko na pokazanie miejsca rewiru w przestrzeni miasta, ale także na przedstawienie szczegółowego obrazu kartograficznego miejsca przeznaczonego na zamieszkanie przez Żydów, granic działek, ich wielkości i zabudowy.

Oprócz map wielkoskalowych pokazujących granice rewirów, zachowały się dwie grupy kartografików, umożliwiających odtworzenie topografii dzielnic żydowskich w miastach Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego. Pierwsza z nich to plany części rewirów (m. in. w Płocku) lub mapy granic między dzielnicami chrześcijańską i żydowską (m. in. w Lublinie). Drugą stanowią mapy ogólne miast z końca XVIII i początku XIX w. (m. in. Wschowy i Płocka) z oznaczonymi ulicami zamieszkiwanymi przez Żydów. Porównanie tego typu dokumentów kartograficznych ze źródłami pisanymi, takimi jak akty ustanowienia rewirów precyzujące ich terytorialny zasięg (nazwy ulic przeznaczonych do zamieszkania przez ludność wyznania mojżeszowego) pozwala na precyzyjne ustalenie granic nowotworzonych dzielnic.

Analiza map wielkoskalowych i źródeł pisanych pozwoliła na odtworzenie granic projektowanych rewirów w 8 miastach Księstwa Warszawskiego i w 22 miastach Królestwa Polskiego. Projektowano i ustanawiano rewiry głównie na terenie dzielnic zamieszkałych wcześniej przez Żydów, jak w Płocku, Wschowie, Lublinie i Radomiu. W niektórych przypadkach na rewir wyznaczano terytoria przedmiejskie. Wówczas najczęściej opracowywano nowe projekty urbanistyczne, jak w Białej, Łosicach, Pułtusk, Piotrkowie Trybunalskim, Augustowie i Kielcach. Nie wszystkie z nich zostały w pełni zrealizowane. W miastach o dużej liczbie mieszkańców wyznania mojżeszowego rewiry zajmowały powierzchnię prawie równą zamieszkałej przez chrześcijan, m. in. w Lublinie i Makowie. Natomiast w większości miast wyznaczano Żydom do zamieszkania kilka ulic, a czasami, jak w przypadku Wyszkowa, jedną ulicę. Zdarzało się, że w kolejnych projektach zmieniano lokalizację rewirów, bądź poszerzając ich zasięg terytorialny np. w Ciechanowie i Przasnyszu, bądź zmieniając ich lokalizację np. w Pułtusk, gdzie w okresie Księstwa Warszawskiego na miejsce zamieszkania Żydów wyznaczono przedmieście Rybitwy, a w czasach Królestwa Polskiego postanowiono ludność wyznania mojżeszowego ulokować w dzielnicy zwanej Starym Miastem.

Jewish districts in the towns of the Duchy of Warsaw and Kingdom of Poland on large-scale maps

S u m m a r y

The article attempts to present the topography of Jewish districts created in the towns of the Duchy of Warsaw (1807–1815) and Kingdom of Poland (Congress Poland, 1815–1831). Preserved large-scale city maps from this period, indicating areas for Jewish settlement, serve as the source material.

Projects of districts, whose cartographic image is preserved on large-scale maps, show the topography of the areas for Jewish settlement. These cartographic materials include general maps showing cities within their then boundaries. The maps were mostly created by people with low mapping skills. Large-scale maps were prepared using a better technique. They cover only a part of a towns showing the situation of an area intended to be a Jewish district, because most of them are copies made from general survey maps of these towns. Regulatory maps of towns areas assigned to Jews have the highest quality. An important feature of the maps which are copies and of the regulatory maps is also their scale, larger than scales of general schematic maps. This allowed not only to show the location of each district in the city space, but also to provide a detailed cartographic image of an area assigned to Jews, boundaries of plots and their size, and also built-up areas.

Apart from large-scale maps showing boundaries of Jewish districts, two groups of cartographic materials were preserved, enabling the reconstruction of topography of Jewish quarters in the towns of the Duchy of Warsaw and Kingdom of Poland. The first group includes maps depicting parts of districts. The second one includes general city maps indicating streets inhabited by Jews.

The analysis of large-scale maps and written sources allowed to reconstruct the boundaries of planned districts in 8 towns of the Duchy of Warsaw and 22 towns of the Kingdom of Poland.